

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.13222030>

Accepted: 20.06.2024

İç Savaş Sonrası Beyrut'un Kentsel Dönüşüm Tartışmaları Bağlamında Solidere'in Downtown Projesi

Solidere's Downtown Project In The Context Of Post-Civil War Beirut's Urban Transformation Discussions

Songül GELDİ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı
songulgeldi2020@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1148-3733>

Özet

Devletler, topluluklar ya da mevcut iktidarlar için kent üzerinde hegemonya kurma ve kontrolü sağlama amacına hizmet eden savaş ve sistematik politik şiddet bu dinamik sistemlerin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptirler. 1975-1990 Lübnan İç Savaşında siyasal çatışmaların merkezi ve hedefi haline gelen aynı zamanda bu sosyolojik sürecin doğrudan ya da dolaylı etkilerine maruz kalan başkent Beyrut örneğinde olduğu gibi. Toplumsal ve kentsel coğrafyası savaş ile bölünen kent, iç savaş sonrası dönemde kentsel dönüşüm adı altında fiziksel, doğal ve yapısal çevresini yönetme, insan çevre bütünlüğünü sağlama, yaşam hakkını koruma, ekonomik, ekolojik, toplumsal ve kentsel çevre tahribatını anlama, iyileştirme temelinde stratejik müdahale biçimleri geliştirilmiştir. Çalışmada Neoliberal mülk geliştirici inkâr politikalarının ve siyasi-ideolojik yapılanmanın yön verdiği dört farklı kentsel dönüşüm projesi bağlamında tartışılan Beyrut'un imar planlaması öncelikle Linord, Elyssar ve hatta Elyssar'ın varlık nedeni olan Al Waad projesi üzerinden ele alınacaktır. Özellikle 'yerinde dönüşüm' bağlamında önem arz eden Hizbullah'ın Al Waad projesinin temel amacı, örgütlenme biçimi, pratik politik sonuçları, projenin uygulandığı güney banliyösü Dahiyya'nın (Dahieh) Haret Hreik özneline Şii halkına etkisi tartışılarak değerlendirilecektir. Daha sonra savaşın kişisel hafızasının inkârına tasarlanan Beyrut kent merkezli (El Bourj/Downtown) Solidere'in (Société Libanaise, le Développement et la Reconstruction de la Centre Ville de Beyrouth) kurulma amacı, vizyonu, işleyişi, öngörülen stratejisi, farklılıkları, yöntem ve teknikleri, dünya geneli ve kent ölçeğinde onay gören bir proje olup olmadığı ayrıntılı bir biçimde analiz edilerek sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilecektir. Ayrıca toplumsal uzlaşma iddiası ile hayata geçirilen Solidere projesinin stratejik politik amacı doğrultusunda kentsel ve toplumsal bütünlüğü sağlayıp sağlamadığı, kentsel dönüşüm uygulamaları ve amaçları çerçevesinde projenin kent ve kent halkına olumlu olumsuz etkisi, urbicide (kentkırım) uygulama stratejisinin kente karşı politik bir savaş/şiddet formu olup olmadığı irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Beyrut, İç Savaş, Mekân, Solidere, Al Waad

Abstract

War and systematic political violence, which serve the purpose of establishing hegemony and control over the city for states, communities or existing governments, have a significant impact on shaping these dynamic systems. As in the case of the capital Beirut, which became the center

and target of political conflicts in the 1975-1990 Lebanese Civil War and was also exposed to the direct or indirect effects of this sociological process. The city, whose social and urban geography was divided by war, In the post-civil war period, strategic intervention forms have been developed under the name of urban transformation, on the basis of managing the physical, natural and built environment, ensuring the integrity of the human environment, protecting the right to life, understanding and improving the economic, ecological, social and urban environmental destruction. In the study, the zoning planning of Beirut, which is discussed in the context of four different urban transformation projects guided by neoliberal property developer denial policies and political-ideological structuring, will be discussed primarily through Linord, Elyssar and even the Al Waad project, which is the reason for Elyssar's existence. The main purpose, organizational form, practical political consequences of Hezbollah's Al Waad project, which is especially important in the context of 'on-site transformation', will be evaluated by discussing its impact on the Shiite people in the Haret Hreik subjective of Dahiyya (Dahieh), the southern suburb where the project is implemented. Later, the purpose of establishment of Solidere (Société Libanaise, le Développement et la Reconstruction de la Center Ville de Beyrouth), based in Beirut city (El Bourj/Downtown), which was designed to deny the personal memory of the war, its vision, functioning, envisaged strategy, differences, method and its techniques will be analyzed in detail and evaluated in a cause-effect relationship, whether it is a project approved on a global and city scale. In addition, whether the Solidere project, which was implemented with the claim of social reconciliation, ensures urban and social integrity in line with its strategic political aim, the positive and negative effects of the project on the city and its people within the framework of urban transformation practices and purposes, whether the urbicide implementation strategy is a form of political war/violence against the city. An attempt will be made to examine whether it is.

Keywords: Beirut, Civil War, Space, Solidere, Al Waad

GİRİŞ¹

Beyrut iç savaş sonrası döneminin yeniden yapılanma sorunsalı 1975-1990 Lübnan iç savaşında ülkenin maddi, manevi kaybının ve şiddet tablosunun özeti olan başkent Beyrut ve Downtown üzerinden ele alınacaktır. İç savaş ile %10'u yerle bir edilen kentte; Şehitler Meydanı'ndan Şam Yolu'na kadar *mezhepsel heterojenliğin (yatay eksen) coğrafik okuması olan "Yeşil Hat"* üzerindeki yapıların %58'i ağır hasarlı, %23'ü çöken, altyapısı tamamen tahrip edilen, ekolojik olarak Normandy çöp boşaltım sahası da sağlık ve çevre açısından ciddi bir tehdit unsuru haline gelmiştir. Çöken altyapı ile birlikte defnedilemeyen cesetler, okul, hastane ve hapishanelerin kapatılması, ortak alanlardaki kamu hizmetlerinin tamamen durdurulması, ekonomik yetersizlik hasarlara paralel oluşan sorunların sonuçlarından bazılarıdır sadece. Maddi hasarı dışında 150.000 ölü, 17.000 kayıp, 20.000 evsiz, 1,3 milyon insanın uzamsal ve zamansal bağlamda yerinden edilmesine ek olarak yeniden inşa projeleri ile

¹ Bu makale Mardin Artuklu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalında Doç. Dr. Pelin Tan danışmanlığında yürütülen "Savaş Sonrası Beyrut'ta Mekânsal Bellek, İmge, Travma" başlıklı yayınlanmamış Doktora Tezinden üretilmiştir.

kentsel ve toplumsal yapısı *bölünmüş, hücreleştirilmiş, mültecileştirilmiş ve ötekileştirilmiş* bir kenttir Beyrut. İç savaş sonrası dönemde ise Beyrut ve Downtown'un yeniden imarı, kaybedilen kent kimliğinin yeniden kazandırılması ve toplumsal uzlaşma iddiası ile kentsel dönüşüm adı altında egemen güçlerin, iç ve dış aktörlerin ayrıcalıklı olarak Körfez zenginlerinin sermayesine projelendirilerek sosyo-ekonomik yapıyı etkisi altında bulunduran küresel piyasaya entegre edilmiştir. Lübnan hükümeti, iç savaş sonucunda iflas eşiğine gelmiş bir belediye yönetimi ile bu çapta büyük bir dönüşüm projesini tek başına yürütecek finansal güce ve pozisyona sahip olmadığından bu projeler gizli ticari-ekonomik ve politik çıkar ilişkileri üzerinden hükümet ve hükümet dışı aktörler tarafından yürütülmüştür. Bu aynı zamanda kentin yeniden inşasını yönetme, yürütme bağlamında devlet yönteminin kentsel alan üzerindeki 'egemenlik' gücü ve yetkisinin yetkisizliği paralelinde, neoliberal egemen güçlerin aktif ve belirleyici bir role sahip olduğunun okumasıdır. Çünkü Lübnan siyaseti, politik ofislerin ve patronajın anlaşmalarına göre ayrıştırılan katı bir ortaklık modeli ile yürütülmüştür. Tamda bu nedenle tarihi boyunca istikrarlı bir ulus-devlet modeli oluşturamamış olan Lübnan devleti, kent üzerindeki egemenliğini tek elden değil devlet dışı çoklu aktörler ile birlikte yürütmüştür. “Coğrafi egemenlikler’, iktidar coğrafyalarının hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından şekillendiği yerlerde ortaya çıkar.”² Neoliberal aktörlerin ve özel sermayelerin kolektif motivasyonu ile Beyrut ve Downtown'un yeniden inşa projesi de bunun somut örneğidir. Kentin önemli bir ticaret ve turizm merkezi olması, farklı birçok mezhebi barındırması ve Ortadoğu'da jeostratejik açıdan çok önemli bir konuma sahip olan Lübnan gibi bir ülkenin başkenti olması savaş lordlarının ve neoliberal güçlerin odağı haline gelmesine nedendir. Ekonomik ve politik çıkarlar doğrultusunda ele alınan Downtown inşası, barışı sağlamanın aksine dini-etnik ve sosyo-ekonomik bölünmeleri içeren neoliberal barışın tehlikeli zayıflığını ortaya çıkarmıştır. “Bölünmüş şehirlerde, neoliberal kentsel dönüşüm genellikle doğrudan kapitalist barışın idealleri ile kesişmektedir; bu doğrudan yabancı yatırımın soylulaştırma ve özelleştirme stratejilerini teşvik ederek bu yerleri pasifize etmeye zorlamaktadır.”³ Fiziksel ve toplumsal bağlamda travmatik boyutlarda büyük çaplı kayıplara merkez olan bölge, hali hazırda çatışma ve mücadelelerin devam ettiği süreçte de önlem adı altında özel sermaye şirketleri tarafından yıkım ve sanitizasyonlara maruz kalmıştır. Örneğin 1983'te kent merkezindeki mahallelerde **OGER Liban** adlı bir mühendislik şirketi tarafından gelecek on yılı

²Sara Fragonese, “Urban Geopolitics 8 Years on: Hybrid Sovereignties, the Everyday, and Geographies of Peace”, *Geography Compass* 6/5, 2012, s. 294.

³Gearoid Millar, “Investing in Peace: Foreign Direct Investment As Economic Restoration in Sierra Leone?”, *Third World Quarterly*, 36(9), 2015, ss.1700-1716.

kapsayacak bir proje kapsamında binalar seri bir şekilde yıkılmaya başlanmıştır. Taif Anlaşması (1989) ile resmi olarak sona eren savaşın ardından Downtown'un yeniden inşa projesi, Başbakan Rafiq Hariri yönetiminde yeni kurulan (iç savaş sonrası ilk hükümet) hükümet tarafından başlatılmıştır. Bu proje aynı zamanda "Rafiq Hariri'nin somutlaştırmak istediği Lübnan'ın ekonomik olarak yeniden doğuşu vizyonunun temelini oluşturuyordu."⁴ Taif ile birlikte Sünni ve Maronit Hristiyanlara tahsis edilen başkanlık ofisleri karşısında, Hariri'nin yetki sınırları daha da genişletilip güçlendirilmiştir. Hariri'nin toplumsal ve ekonomik yeniden doğuş/kalkındırma ve daha müreffeh bir Lübnan vizyonu da genişletilen yetki sınırları çerçevesinde Solidere üzerinden hayata geçirilen kişisel bir projedir. Proje ayrıcalıklı olarak "Lübnan ve Beyrut'un ticaret ve transit merkezi olarak öncelikli Sünni vizyonuydu."⁵ Taif ile güç kazanan "laissez-faire", kapitalizmin bir uzantısı olan liberal ekonomi politikalarının temel argümanlarından biridir. Buna göre özel mülkiyet ve özel girişimler desteklenirken devlet müdahalesi ya tamamen kaldırılır ya da en alt seviyelere çekilir. Liberal politikaların asıl amacı içe karşı müdahaleci ve sanayileşmeci, dışa karşı ise korumacı bir ekonomi felsefesine sahip merkantilist ekonomik politikalara karşı, laissez-faire liberal ekonomi temelli politik bir duruştur.⁶ 1991'de iç savaşın tamamen sona ermesi ve 84/91. maddenin yasadan geçirilmesi ile hükümet, ilk hamlesini **Antik Kenti Küllerinden Yeniden Yaratmak** argümanı ile halkı savaşın bittiğine ikna etmeye çalışmıştır. Bu iddianın altyapısını da savaş öncesi Beyrut'un idari, ticari, kültürel geleneğinin nüvesini oluşturan Downtown'u yeniden canlandırma söylemi ile desteklemiştir. Aynı yıl içerisinde yürürlüğe giren 117/91 sayılı yasa; savaştan zarar gören bölgelerde emlak şirketleri kurma, söz konusu şehir planını geliştirme, uygulama ve aynı zamanda mülkleri bireylere ve ortaklara hem satma hem de pazarlama yetkisini belediye yönetimine vermiştir. Bu hem mülk sahiplerinin mülkiyet haklarına el koyma hem de 117 sayılı kanun gereğince yeniden yapılanma yetkisinin devlet tarafından Solidere'ye verildiğinin ifadesidir. Devletin tek yetkisi şirket kurma çalışmaları için fiziki sınırları belirleme ve altyapı giderleri için işletmelerin bedelini karşılamaktı ki buda imar planı uygulamalarının tam ve kontrollü bir şekilde özelleştirilmesi anlamına gelmektedir.

⁴Saree Makdisi, "Laying Claim to Beirut: Urban Narrative and Spatial Identity in the Age of Solidère", in *Critical Inquiry*, 23(3), The University of Chicago Press Books, Chicago, 1997, s.670.

⁵ Albert H. Hourani, "Visions of Lebanon", *Toward a Viable Lebanon*, Halim Barakat(ed), Croom Helm, London, 1988, ss.7-8.

⁶ Merkantilizm 16.yy Batı Avrupa'sında başlayan ve 18 yy ortalarına kadar devam eden ekonomik bir teoridir. İktisat politikasına göre bir devletin ve ülkenin refah düzeyi devletin anapara miktarına yani elinde tuttuğu altın, gümüş ya da ticari değere bağlı olmakla beraber küresel ticaret hacmi değişmez. Anapara miktarı ve ticari değer, ticaret gereği diğer devletler ile epeyce ilişkilidir. Yönetimin ekonomik kalkınmada ticarete öncelikle iyi bir yerde olması diğer devletler ile ticari ilişkilerin iyi olmasını gerektirir. İç üretimin çokluğu dış satışı artırır, dış satıştaki artışta anaparanın miktarının çoğalmasına etki eder. Buna paralelde dış alım azalmasında dışa bağımlı olmayan ve kendi kendini kalkındırabilen bir ülke için iktisat politikasının temelidir.

Nitekim Hariri hükümeti felaketi liberal ekonomi politikaları çerçevesinde bir fırsata dönüştürüp hükümet özel sektör işbirliği eli ile başta Downtown Solidere projesi olmak üzere başkent Beyrut'u esas alan üç farklı projeyi hayata geçirmiştir.

“Neoliberal inkâr politikaları ve ‘Özelleştirilen Barışın’ şemsiyesi altında Lübnan ve Beyrut’un kaotik geçmişinin deneyimlenmiş mekânlarını, belleğini ortadan kaldırmaya planlanan Solidere projesi, parçalı, geçirgen, olası temsil ve deneyimlere açık mekân/kenti iktidar, ekonomi ve ideolojik paradigmalara pazarlayarak yeniden inşa etmiştir. Savaş izleri üzerinden psikolojik ve finansal bir araf olarak yorumlanabilen Solidere, savaşa bölünen kenti, geçmiş travmasından bağımsız olarak modernizasyon ve hijyen enformasyonu ve şiddeti ile ayrıca bitmeyen bir savaşa sürüklemiştir”⁷ Downtown Solidere projesi üzerinden tartışmaya açılan bu çalışma kapsamında Beyrut iç savaş sonrası döneminin yeniden yapılanma sorunsalı farklı dört proje bağlamında ele alınacaktır. **LINORD**, kuzey sahil şeridinin iyileştirilmesi projesi; **ELYSSAR**, kentin güney ve güneybatı banliyölerinin yeniden imar ve planlama projesi; **SOLİDERE** ise Downtown'u esas alan bir projedir. Devlet destekli bu projeler dışında önem arz eden bir diğer proje ise ekonomik çıkarlardan ziyade İslami ideolojik yapılanma doğrultusunda Beyrut'un güney banliyösü Dahiyya'nın Haret Hreik'in yeniden inşası, çarpık kentleşme ve altyapı sorunlarını iyileştirme amacı ile Hizbullah'ın kontrolü altında hayata geçirilen **AL WAAD** projesidir.

Neoliberal Elyssar Projesine Karşı Hizbullah'ın Yerinde Yapılanma Projesi Al Waad

Tarihi kentin, Kuzey sahil şeridinin iyileştirilmesini amaçlayan Linord, 2 milyon km²'lik bir alanı kapsayan bir proje olmakla beraber hala başlangıç aşamasındadır. Bu alanın %90'ını Downtown'dan çıkarılan savaş molozlarının denize boşaltılması ile oluşturulmuş ancak bu atıklarında sahil şeridinin doğal çevre dokusunu büyük oranda bozduğu görülmüştür. Elyssar ise Güney Beyrut'taki Dahiyya'nın Haret Hreik bölgesinin İsrail çatışmalarından sonra Al Waad projesinin başarısı karşısında Hariri hükümetinin Batı Dahiyya'nın yeniden yapılanması, banliyölerin imarı, altyapı, uygun fiyatlı konutlar ve imarsız yapıların yıkılmasını kapsayan neoliberal politik angajmanlı Solidere benzeri kurumsal bir projedir. Tarihsel yoğunluğundan ziyade ticari yönü ön planda olan Dahiyya, bir Şii yerleşim birimidir. Tamda bu neden ile Elyassar, güneyde aktif olan Şii tabanlı Hizbullah radikal İslam partisinin hem bölge üzerindeki etkisini kırma hem de Haret Hreik özneline yürütülen yeniden yapılanma diğer bir ifade ile ideolojik temelli *yerinde yapılanma* örgütlenme modeli Al Waad'a alternatif bir projedir. İsrail saldırılarında zarar gören binaların, doğal ve yapıli çevrenin yeniden yapılanmasına kurulan Al

⁷ Songül Geldi, “Savaş Sonrası Lübnan Sanatında İmge ve Mekân: In This House (2005)”, ARTS: Artukulu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi, Sayı: 5, 2021, s28,

Waad, Cihad Al Bina tarafından yürütülen ve yönetilen bir proje olup Hizbullah'ın kontrolü altında hayata geçirilmiştir. "Hizbullah'ın genel merkezi, hizmet kurumları ve seçmen kitlesinin büyük bir kısmı burada bulunmaktadır."⁸ Yoksul Şii halkının yoğunlukta olduğu bu bölgede yasadışı yerleşim yerleri inşa etmek isteyen *mülk geliştirici neoliberallere karşı, halkın talebi üzerine siyasi partileri Amal ve Hizbullah mücadele etmiştir*. Yoksul banliyölerin yeniden imarına kurulan Elyssar daha ziyade bölgenin özgün dokusunu bozan, yok eden Solidere tarzı bir proje olmuştur. Elyssar'ın kendi web sitesinde yayımladığı açıklamalar ileri sürülen bu argümanı destekler niteliktedir. "Banliyölerde kentleşme hızlı ve bazı durumlarda kaotikti, buda fiziksel doku, doğal çevre ve eskimiş altyapının hızlı bir şekilde bozulmasına yol açtı."⁹ Bu açıklama aynı zamanda savaş ile bölünen kentin yeniden inşasını öngören kentsel dönüşüm projelerinin politik-ideolojik bir arka planının olduğunun okumasıdır ki Solidere ve Waad' da benzer argümanlar üzerinden oluşturulmuş projelerdir. Kentsel mekânların bu tür siyasi-ideolojik, ticari-ekonomik projelere araçsallaştırılarak ayrıştırılması ayrıca mekânsal sömürünün ve kentte karşı savaşın/şiddetin önemli bir aracıdır. Bu düşünsel izlekte hareket eden Waad projesi de özünde Şii İslam ideolojik yapılanması olan Hizbullah'ın İsrail'e karşı kendi direniş gücünün ispatı olarak okunmalıdır. Nitekim Hizbullah lideri Nasrallah'ın Waad'ın tanıtım videosunda projenin amacını ve kuruluş felsefesini açıklayan anlatımları kentsel alanların imar ihtiyacından ziyade ideolojik pratiklerinin öncelediğinin açık ifadesidir. " "En Güzel Söz" adı verilen bu proje, partinin kentsel alandaki vizyonunu gösteriyor."¹⁰ Nasrallah'ın, videoda Siyonist saldırıların Hizbullah direnişi ile karşı karşıya kaldığını dile getirmesine eş zamanlı müzik eşliğinde Hizbullah'ın sosyal, politik baskılara karşı direniş ideolojisindeki tutarlığı, zafer mitingleri ve yürüyüşleri ile gösterilirken izleyicilerde bombalı ses efektleri eşliğinde harabeye dönüşen, terk edilen binaları havaya uçururlar. Hizbullah'ın Waad aracılığı ile yürüttüğü kentsel yeniden yapılanma vizyonu, hem İsrail'e hem de Solidere'in ekonomik yenilenme hedefine karşılık kendini ispatlayan Şii halkın ideolojik örgütlenme felsefesi ve dayanışması bağlamında anlamlı bir okumadır. "Yeniden yapılanma süreci, politik bir yaşam mekanizması ve politik canlılık mekanizması gibi mekânsal ve sosyal coğrafyayı şekillendirmeye yönelik bir araç olarak benzer amaçlara hizmet etti."¹¹ Waad

⁸ Mona Harb, and Mona Fawaz, "Influencing the Politics of Reconstruction in Haret Hreik", *Lessons in Post-War Reconstruction: Case Studies from Lebanon in the Aftermath of the 2006 War*, Howayda Al-Harithy (ed), Routledge, Abingdon, 2010, s.20.

⁹Elyssar, "Elyssar: Public Agency for the Planning and Development of Beirut South-Western Suburbs: Profile",<http://www.elyssar.com/preliminaries.html>,2013, son erişim Haziran 2019.

¹⁰ Waad Rebuild, "The Most Beautiful Promise; Project's General Characteristics; Waad Rebuild – History: The Southern Suburb",<http://www.waad-rebuild.com>, son erişim Haziran 2018.

¹¹Scott A. Bollens, *City and Soul in Divided Societies*, Routledge, Abingdon, 2012, ss.177-178.

projesi de bu ayrıştırıcı ve yıkıcı iç savaş karşısında Hizbullah'ın politik motivasyonunun devamlılığı ve hedefleri doğrultusunda önemli bir rol oynamıştır. Ulusal, dini, politik hedefleri bağlamında Şii direniş toplumunun seçmenlerini, temsiliyetten yoksun ve yozlaşmış olarak nitelendirdiği devletten (statüden) bağımsız-*özzerk*-siyasal bir güce dönüştürmeyi amaçlayan Hizbullah, yerinden edilmişlerin iadesi ve dış güçlerin saldırısı altındaki toprakları geri almak için destekçileri ile olan bağımlı daha da güçlendirmiştir. Politik bir hareket olan ama aynı zamanda kamu hizmetlerinden beslenen Hizbullah, Lübnan devleti ile barınma, İran'ın da maddi desteği ile Haret Hreik üzerindeki ideolojik egemenliğine güç katmıştır. Aslında Haret Hreik üzerinde siyasal bütünlüğü sağlama projesi olan Waad web sitesinde, "Projenin Genel Özellikleri' ne dair bir bölümde, Haret Hreik' in yeniden yapılanma tarzının 'daha öncekinden daha iyi' inşa edilmesini değil ancak sınırlı modernizasyon iyileştirmeleri ile önceden var olan yüksek yoğunluklu konutun nasıl çoğaltıldığını göstermektedir."¹² Çarpık kentleşmeyi ortaya çıkarma ifadesi bile projenin asıl argümanının yenilenme değil bu tez üzerinden ideolojik yapılanma, kitlesel direnişi canlandırma, örgütsel bütünlüğü sağlama amacına hizmet eden bir araç olduğunu açık bir şekilde izah etmektedir. "Konutlar aynı araziler üzerinde önceden inşa edilmiş, sokak planı büyük ölçüde değiştirilmemiş, sokak mobilyası ve kaldırımlardaki ağaçlar gibi çok az estetik bir değişim ortaya çıkmıştır."¹³ Proje kapsamında, konutların çoğaltılmasına vurgu yapılmasına rağmen toplumsal yaşam kalitesinin iyileştirilmesi yönünde herhangi bir olanak sunulmadığı da açıktır. Siyasi temelde vücut bulan bu proje kapsamında yapı/bina düzeni ve kullanımına yönelik bir değişime, yapılanmaya gidilmemesi, projeyi siyasal bağlamından uzaklaştırıp sekteye uğratacağı ve asıl argümanı olan siyasal-ideolojik *yerinde yapılanma* hedefinden sapacağı düşüncesi ile açıklanabilir. Hiç şüphesiz ki örgütsel yapılanmalara entegre edilen bu projenin öncelikli savaşımı mevcut statükonun yeni bir konsepte düzenlenmesi için politik anlamda-alanda moral üstünlüğü sağlama ve direniş mücadelesinde ideolojik iradeyi ortaya koyma arzusundan başka bir şey değildir. Esasında savaş sonrası Beyrut genelinde hayata geçirilen kentsel dönüşüm projelerinin genel perspektifi kenti canlandırma, yapılandırma, toplumsal refahı sağlama ya da artırma iddiası ile birlikte asıl olarak her bir aktörün siyasal ve ekonomik konjonktürde kendini var etme projesidir. Nasrallah'ın Mayıs 2012'de projenin bitiminde yaptığı konuşma tamda ileri sürülen bu tezi destekler niteliktedir: "Yeniden yapılanma, insanların hayatını cehenneme çevirmeyi amaçlayan bu yıkıcı savaş karşısında; askeri, medya ve psikolojik direnişin yanı sıra hayatta

¹² Waad Rebuild, "The Most Beautiful Promise; Project's General Characteristics; Waad Rebuild –History: The Southern Suburb", <http://www.waad-rebuild.com.>, son erişim Haziran 2018.

¹³ Mona Harb and Mona Fawaz, a.g.e., s.25.

kalma ve kararlılık savaşıydı.”¹⁴ Bu nedenle Solidere savaş üzerinden ekonomik gelişme ve büyüme vizyonu, Hizbullah’ın politik yapılanma ve örgütlenme motivasyonun aracı enstrümanı olan projesi de ideolojisinin haklılığı doğrultusunda Haret Hreik’te ya da kendi tanımlamamız ile *‘yalın ayaklıların ticaret ve direnç toplumunda’* bir direniş toplumu yaratarak kendini devam ettirme ve bağımsız özerk bir güce dönüşme amaçlıdır. Nitekim Hizbullah’ın Waad projesi tarihin muayyen bir yorumunu-örneğini temsil ediyorken Solidere neoliberalizmin ekonomi politikaları çerçevesinde Beyrut’u Akdeniz’de Arap ticaretine açık bir kente dönüştürme arzusunda olmuştur.

Devlet Destekli Solidere’in Downtown Beirut Projesi

Kentsel dönüşüm kapsamında hükümet tarafından desteklenen ve kurulan bu üç projenin en büyüğü ve de en önemli ayağı ise Solidere’dir. Kamu-özel ortaklığında yürütülen bir anonim şirket olan Solidere, 1992-2004 arası dönemin başbakanı Rafiq Hariri tarafından 1994’te kurulmuştur. Hariri Downtown’un yeniden yapılandırılmasının ve geliştirilmesinin reçetesi olarak sunduğu Solidere’in hem fikir babası hem de şirket hisselerinin % 6,7’ sinin sahibidir. Özelleştirilmiş kalkınmanın şampiyonu olarak da nitelendirilen aynı zamanda OGER Liban’ın sahibi ve ülke ekonomisinde de önemli bir role sahip olan milyarder Başbakan, savaş boyunca siyasal nüfuzu yönü ile de etkili bir aktör olmuştur. Solidere, 5 Mayıs 1994’te Downtown olarak yeniden isimlendirilen sembolik “El Bourj”un yeni imar planlarını yayımlamıştır. Tanıtım videosunda; kentin savaş öncesi solmuş fotoğraflarını kötü bir arka plan müziği eşliğinde izleyicilere takdim ederek şehrin eşsiz Levantan karakterini restore etmek için yenileme çalışmalarının acil ve gerekli olduğunu empoze etmeye çalışmıştır. Ancak bu kötü çekimli klipler izleyici üzerinde olumsuz bir etki yaratmak yerine harabeye dönüşen Beyrut’un eskiden çok kültürlü bir şehir olduğu fikrini pekiştirmiştir. Sıradan Lübnanlıların daha fazla sosyal yaşamın olması yönündeki umutlarını ve geleneksel kent merkezinin yeniden erişilebilir olacağını anlatan bu kısa klipler aslında Lübnan’ın Doğu ve Batı arasında köprü olma rolünü geri alma ve dünyanın odağındaki kilit nokta olma isteğinin ısrarıdır. “Proje objektif bir şekilde, 15 yıllık iç savaş döneminde hasar görmüş ya da tamamen yok edilmiş olan Beyrut’un geleneksel kent merkezinin yeniden inşası, ticari aktiviteyi bu bölgeye çekmek, Lübnan’ın kalbi olan başkentten yeniden şekillenmesi ve yerleşimi ile bölgede yarışan, meydan okuyan kent bağlamında yer edinmeyi hedeflemektedir.”¹⁵

¹⁴Waad Rebuild, “Press Release: Sayyed Nasrallah: Tel Aviv’s Buildings Vs. Every Building in Beirut Southern Suburb”. 12 May 2012 <http://www.waad-rebuild.com/pressinformation.asp?id=151&catid=28>.,son erişim Kasım 2019.

¹⁵Mounir Douaidy, “Recontraction of Beriut City Center. Solidere Experience”, *Journalist Seminar* in Amman, 18 October 2003, ss.1-6.

Ülkenin yeniden yapılanma projesinin stratejik bir kent merkezi etrafında toplanmasında aşağıdaki dinamikler belirleyici olmuştur:

- “Akdeniz havzasının Doğu noktasında önemli bir liman olması ve yeni bir hava limanın varlığı,
- Liberal politika ve ekonomik sisteme uygun özgür basın olanaklarının bulunması,
- İyi organize edilmiş bankacılık sektörünün varlığı ve başat pazar olması,
- Eğitim ve sağlık sektörünün güçlülüğü ve bu sektörlerde çalışanların eğitim seviyelerinin yüksek olması,
- Kozmopolit bir sosyal dokuya sahip olması; İngiliz, Fransız ve Arap birlikteliği,
- Arkeolojik ve kültürel geçmişinin olması.”¹⁶

Projenin temel hedefleri ise şu şekildedir:

- Kentteki tarihi binaların ve koruma alanlarının yeniden yapılandırılması,
- Yeni geliştirilecek bölgeler için kentsel dönüşüm sınırlarının belirlenmesi,
- Projenin bütününde deniz görünümünün en yüksek seviyeye ulaştırılması,
- Denize açık kentsel bir alan sağlanması,
- Bütünleşmiş modern bir altyapı sisteminin oluşturulması,
- Kamusal, gezi ve mesire alanlarının, yaya yollarının yapımı ve düzenlemesi,
- İş merkezleri, kültür ve eğlence standartları yüksek, işlevsel yerler inşa ederek üretimi sağlama,
- Savaş sonrası yıkılmamış yapıları ve şehrin doğal dokusunu koruma,
- Geleneksel ve modern mimari birliğini sağlama,
- Eski kent dokusunu ve yitirilen komşuluk ilişkilerini yeniden etkinleştirme,
- 24 saat aktif olan bir kent yaratma,
- Pazarlama ve gelişme doğrultusunda sürdürülebilir bir çevre için esnek öneriler sunma,
- Geleneksel kent merkezinin yenilenmesi için cazip olanaklar sunma.

Proje, günün koşullarına göre Downtown’un imarını kamu-özel sektör işbirliği eli ile geliştirme, finans kaynakları sağlama, arkeolojik kalıntıları ortaya çıkarma ve koruma, altyapıyı geliştirme, Saifi köyü ve pazarları gibi yeni alanlar inşa etme, eğitim ve sağlık alanında da değişiklikler yapmayı öngörmüştür. Ayrıca sanat merkezleri, oteller, sahil kesiminde eğlence alanları, parklar, yaya yolları, özgün dokuyu bozmayacak kafe, bar ve restoranlar, kentin tarihi-

¹⁶<http://www.solidere.com/solidere.html>, 2006, son erişim, Haziran 2018.

kültürel simgesi niteliğindeki Parlamento Binası, Place de l'Etoile (Yıldız Meydanı), Place des Martyrs (Şehitler Meydanı–eski Hamidiye Meydanı), Büyük Saray (Osmanlı Dönemi Kışlası) ve geleneksel çarşı-pazarlar da (Souks) dâhil toplam 1,8 milyon km²'lik bir alan proje kapsamına dâhil etmiştir.

Şekil 9: Solidere'in Beyrut Tarihi Kent Merkezi ve Yakın Çevresinin Kentsel Dönüşüm Master Planı.¹⁷

Şekil 10: Beyrut Pazarları İmar Planı.¹⁸

Proje bu şekli ile değerlendirildiğinde yeniden yapılanma kapsamında toplumun ve kentin her yönüne degecek gibi görünüyor. Hiç şüphesiz ki **Kültürel ve etnik soykırımın** merkez üssü haline gelen Beyrut'un özellikle Downtown'un tek sorunu altyapı ya da fiziksel çevresinin ıslahı değil bununla birlikte savaş döneminin bölücü politikalarının simgesel koduna dönüşen, kent yapısına, kimliğine özellikle dönüşüm projesinin ilke ve hedeflerine aykırı olan Yeşil Hat'tın varlığı, savaş sonrasında da neoliberal mekân politikaları etrafında kentsel dokuyu, bellek mekânlarını, savaş kodlarını, çoğulculuğu ve kültürel çeşitliliği ortadan kaldıran ve kente

¹⁷https://4.bp.blogspot.com/_b7MwkZMrMkg/SVfN_naQIEI/AAAAAAAAAGw/CivHZK7FIYs/s28/96.jpg, Erişim tarihi, Ocak 2020.

¹⁸http://1.bp.blogspot.com/_b7MwkZMrMkg/SSj4cmQgXZI/AAAAAAAAAEA/j0zDOA9RxiA/s1600/_souks_1.JPG

karşı sistematik savaşın formülü olan Solidere'in urbicide şiddeti ile sosyal yapısının da ciddi anlamda zedelendiği hatta psikolojik tahribatın çevresel tahribattan daha büyük olduğu gerçeğidir. Yapılı çevrenin (built environment), gündelik hayat öğelerinin, sosyal yapının kasıtlı imhasının ifadesi olan "urbicide savaşlar esnasında yerinden edilen bireylerin yaşam alanlarının yıkımı ve kentsel yaşamı besleyen değerlerin yok edilmesidir."¹⁹ Solidere'in iddialı ana planı kapsamında savaştan zarar gören kentsel dokunun bilinçli ve sistemli bir şekilde yükseltilmesi ile bölgenin tamamına yakının, hatırlamayı mobilize eden savaşın kişisel hafızasının, harabelerinin sanitize edilmesi üzerinden zaman işlevini ortadan kaldırarak vücut bulan Downtown, antropojenik bellek deposu kent/El Bourj'u gösteri dünyasına gömmüştür. Lübnanlı akademisyen Saree Makdisi'nin bu yöndeki ifadeleri Solidere'in kente karşı sistematik şiddetinin gerçekliğine önemli bir vurgudur. "1993'e kadar Downtown'daki bütün yapıların yüzde 80'inin onarımın ötesinde hasar gördüğünü, ancak bu tahribatın sadece üçte birinin savaşın verdiği"²⁰ belirtmiştir. Neoliberalizmin iktisadi egemenliğine metalaştırılan Downtown, Lübnan'ın kaybedilen-silinen, düzleştirilen değerlerinin, geçmişinin maddi gerçekliğinin, çeşitli anıların ve anlatıların aktarılabilmesi boş bir ekranın temsili olarak okunmalıdır. Bu bakımdan Makdisi'nin vurgusu modernitenin hijyen enformasyonun psikolojik tahribatının derinliğine, yeni bellek mekânlarına işaret etmenin ötesinde neoliberal güç paylaşımı ve Solidere sermayesi olarak tanımladığımız Downtown'un savaş hatıralarını, yapılı çevresini-maddi kültürünü yok ederek saf alan, saf mal ve saf emlak haline getirip özel sermayeye ve çıkarlara tahsis etme olduğu argümanımızı da doğrulamaktadır. Bazı sivil toplum örgütleri, aktivistler, sanatçılar, aydın ve entelektüel bireyler öncülüğünde oluşturulan halk hareketleri amnezik dayatmaların Downtown'un inşası ile doğrudan bağlantılı olduğuna işaret etmiştir. Bir aktivistin belirttiği üzere:

*"Şehir merkezi, yeniden yapılanma ideolojisinin özüdür, geçmişe bakmak zorunda değiliz. Evet, amnezinin çok basit bir parçasıdır. Solidere projesi ortaya çıktı ve... benim için sadece bir felaketti, hafızayı silme planının bir parçasıydı ve şehir merkezinin hafızasını silmek, bir şehre yapabileceğiniz en yıkıcı şeydir."*²¹ Bu nedenle Downtown, siyasi seçkinlerin iç savaş anısına karşılık amnezik politikalar ile yeni bellek mekânları yaratmanın özel çabası hatta *özelleştirilen barışın* neoliberalizme, özel mülkiyete, sermaye ve güç paylaşımına entegrasyonun

¹⁹ Martin Coward, "Community as Heterogenous Ensemble: Mostar and Multiculturalism", *Alternatives*, 27(1), 2002, s.39.

²⁰ Saree Makdisi, "Laying Claim to Beirut: Urban Narrative and Spatial Identity in the Age of Solidere, *Critical Inquiry*", The University of Chicago Press, *Border Posts* 23(3), 1997, s.674.

²¹ John Nagle, "Ghosts, Memory, and The Right to The Divided City: Resisting Amnesia in Beirut City Centre, *Antipode*", 49(1), 17 July, 2016, ss.149-168, *Röportaj, Haziran 2015*.

tezahürüdür. Sömürü ve kapitalist pazar mantığı üzerinden sınırları coğrafi haritada Downtown olarak tanımlanan eski “Bourj” bölgesine uygulanacak bu proje kapsamında ilk önce mevcut mülkiyet haklılığı tespit edilerek bu alanların toplam varlığı Solidere şirketi tarafından 1,2 milyar Amerikan doları olarak A grubu hisse senedine çevrilmiştir. İmar süreci için gerekli olan 650 milyon Amerikan doları ise B grubu hisse senedi karşılığı nakit olarak yeni yatırımcılardan temin edilmiştir. İki aşamadan oluşan proje; ilk aşamada birinci ve ikinci basamak altyapı çalışmalarını kapsayan yeraltı otoparkları, deniz yapı işleri, dolgu toprağın işlenmesi gibi önemli çalışmaları yürütmüştür. . “İkinci aşamada ise Beyrut şehrinin denizden korunması için dolgu toprak işlenmiştir.”²² 191 hektar üzerinde 4.69 milyon metrekare inşaat alanını kapsayan geniş çaplı projenin ilk etabı 1994-2004, ikincisi ise 2005-2020 yılları arasında tamamlanacak şekilde hayata geçirilmiştir. Hariri hükümetinin desteği ile ilk etabı 2005’te sorunsuz bir şekilde tamamlanan projenin zamansal ve finansal başarısı kamu-özel sektör işbirliğine işaret etse de Solidere tamamen özerk ve özelleştirilmiş bir kuruluştur. Solidere Liman bölgesinde tespit ettiği uygulama alanlarının toplam varlığını atıklarla doldurarak elde ettiği kamusal alanlar ile replikasyonunu sağlayarak %50 mülkiyet hakkı sahipliği, %50 sermaye öngörüsü üzerinden örgütlenme modelini oluşturmuştur. Liman bölgesini Downtown ile birleştirmesi hem finansal açıdan bölgenin kalkınmasına artı değer katmış hem de proje bu şekilde kendini finanse ederek kamuya fazladan bir yük oluşturmamıştır. İktisadi, politik çıkarlara bina edilen Downtown projesi; çalışma kapsamının genişliği, master planın işleyişi, örgütlenme modeli gibi nedenler ile dünya genelinde onay görerek önemli bir örnek teşkil etmiştir. Ancak metodolojik olarak kent siyasetinin sınıfsal stratejisi üzerinden düşünürsek Downtown’un ve sahil şeridinin çok hızlı bir şekilde dönüştürülmesi tek başına kent ve kentli çıkarları göz önüne alınarak yapılan bir uygulama mıdır? Sadece kamusal alanların böyle bir uygulamaya tabi tutulması elbette kamu menfaatine değildir. O halde girift toplumsal, sosyo-ekonomik ve mekânsal yapısı ile Beyrut’ta kamusal alan nedir? “Solidere yeniden yapılanma sürecini kolaylaştırmak için tüm özel mülk sahipliğini hisse haline getirerek kamu mülkiyetini denetlemek ve yönetmek için devletin onayını devralmıştır. Bugün şehir merkezinde çokuluslu şirketler, bankalar, lüks alışveriş merkezleri, restoranlar, oteller ve zengin kent sakinlerine adanmış diğer rekreasyonel tesisler gibi destek hizmetleri bulunmaktadır.”²³ “Ayrıca mülk sahiplerinin tazminatının mülkün gerçek

²²Khaled Tadmori, “Lübnan - Trablus Kentsel Sit Alanı’nın Koruma Sorunsalı ve Koruma-Planlanması için Yönlendirici Kavramsal Çerçeve”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, İstanbul, 2004, s.59.

²³Fadi Shayya, Fouad Asfour&Lana Salman, *Critical Cities, Recognising the Invisible Monument*, Deepa Naik&Trenton Oldfield(eds.), Myrdle Court Press, London, 2012, s.317.

değerinden çok daha düşük olduğu iddiaları vardı.”²⁴ Gerçek mülk sahiplerine verilen tazminatın adil adaletsizliği Solidere’in ve büyük ölçekli birçok kentsel kalkınma projesinin aynı ortak politik-sömürücü zihniyete hizmet ettiğinin dolayısıyla kamu yararına olmadığını açık bir şekilde göstermiştir. Solidere, “kamulaştırma ve menkulleştirmeler yoluyla gayrimenkullere düşük bedellerle el koyması nedeniyle de ciddi şekilde eleştirilmiştir.”²⁵ Solidere’in 2011 Faaliyet Raporu gözden geçirildiğinde, ticari öncelikleri olan bir marka olarak faaliyet gösterdiği oldukça açıktır. Şimdiki önsözünde, şirketin “arazi bankasına değer katan gelir getirici varlıkları” açıklanmıştır. Katma değer esas olarak kültürel ve sosyal değil aynı zamanda ticaridir. Rapor, yerlere kimlik vermenin önemini kabul ediyor ve herkesin aynı şeyi hissetmemesini sağlıyor.²⁶ Ancak Solidere’in bu ilk büyük dönüşüm projesi imar planının belirlediği çerçevenin tam tersi yönünde ilerlemiştir. Çünkü biçimsel bütünlüğü ile çok sayıda farklı parçalar, durumlar, insanlar, altyapısal unsurlar-kurumlar arasındaki akışkan ve değişken ilişkilerin, yaşanmışlıkların birleşiminden ve deviniminden oluşan Bourj özelleştirme, ticari uyum ve soylulaştırma stratejileri ile savaş izlerinden arındırılarak kentsel, toplumsal, geleneksel yapısını ve ruhunu kaybetmiştir. Her kesimden halkın bir arada var olabildiği, bütünleştiği Downtown; tıpkı farklı eğrisel formu ile dikey mimariye ve hemen yanındaki lüks binalara keskin bir kontrast oluşturan Beyrut Yumurtası (1965/1968) gibi aykırı ikonik yapıların varlığına, pratiklerine, sanatsal, kültürel etkinliklere, cami ve kiliselere, sokak satıcılarına açık, geniş, ortak bir kap iken lüks soukların, **şatafatlı** markaların, galerilerin, beş yıldızlı rezidansların, maksimum konforlu otellerin, restoranların inşası ile kentin yoksul bölgelerini sınırlayarak halka kapalı, körfez ülkelerinin petrol zenginleri ve Lübnan seçkinlerine adanan bir özel mülkiyet alanına dönüştürülmüştür. Örneğin araştırma amaçlı yerinde görme şansına sahip olduğumuz Downtown’un sahile bakan aşağı tarafı Zaitunay Bay (St. George Bay) oldukça gösterişli bir yat kulübüne dönüştürülmüş olup sahil şeridinde halkın yüksek sesle konuşmalarının yasak olduğunu belirten tabelaların devamına da az önce bahsettiğimiz son derece pahalı ve lüks restoranlar konumlandırılmıştır. Hakeza Zaitunay Bay’ın üst tarafında yer alan ve Beyrut’un ünlü Güvercin Kayalıkları olarak bilinen Dalieh bölgesi yine bu argüman temelinde özel mülkiyetin (Hariri ailesi) tel örgülerine hapsedilmiştir. İç savaşla gelen yıkımlar, bölünmeler ve savaş sonrası yeniden yapılanmalar neoliberal barışın tehlikeli zayıflığını ortaya çıkaran etnik, sosyal, sosyo-ekonomik, fiziksel ve kültürel,

²⁴ David Humphrey, “The Reconstruction Of The Beirut Central District: An Urban Geography Of War And Peace”. *Spaces And Flows: An International Journal Of Urban and Extra Urban Studies*, 6(4), 2015, s.4.

²⁵ www.mimdap.org/?p=160904.,son erişim, 2019.

²⁶ Solidère, “Solidère Annual Report: Momentum of Place, People in Motion: City in Scenes”, 2011, s.5.

parçalanmışlıklar mekânsal bellek ve kimlik siyaseti bağlamında mekân kullanımını önemli ölçüde etkiler. Mekân ayrıcalıklı olarak bölünebilir ya da yasaklanabilir. “Bir şehrin alanları, sakinlerinin bir kısmı veya tamamı için özel alanlar haline getirilerek "yasak alan" olarak sınıflandırılabilir.”²⁷ Solidere tekeline ve yönetiminde olan kamusal ve özel alanların tümü seçkinlerin özel alanı olmuştur ya da Solidere’in nüfusuna geçirilerek özelleştirilmiştir demek daha yerinde bir tespittir. “Felaket tarafından tanımlanan bir kentsel alanda, konular ve mekânlar arasındaki bağ etkili bir şekilde koparılır.”²⁸ Hâlbuki kentsel sorunlara çözüm üretme esasına dayalı kentsel dönüşüm projeleri savaş ile bölünmüş tarihi bir kentte çatışma sonrası dönemde neyin muhafaza edileceğini, neyin yok edileceğini ve neyin yeniden inşa edileceğini özenle seçmeyi gerektirir. Bunun aksine Downtown’un urbicide şiddetine programlanması kendi başına bir yok oluşu temsil ettiğinden Solidere projesi savaş yıkımdan daha fazla yıkıma, yıkımla birlikte kent deneyimini hedefleyen politik imhası ile toplumsal düzeyde üst boyutlara varan psikolojik tahribata da neden olmuştur. Kente karşı yeni bir savaş formu olan urbicide’in kendini var etme önceliği de başta savaş travmasının şiddetini yansıtan kodları, kentin ortak belleğinin ikonik kalıntılarını, kimliğini, dokusunu, müşterek mekânları, kentsel ve toplumsal yaşamın tüm kurucu unsurlarının imhası ve daha sonra zorunlu kentsel planlamalar araçsallığında yeniden inşa süreçlerine ve politik pratiklerine yoğunlaşma temelindedir. Aslında Beyrut’ta savaş hiç bitmedi. Ulusal konjonktürde Solidere’in Downtown projesi masumane bir şekilde iç savaş sonrası kenti onarma-iyileştirme, yaralarını sarma, kent mekânını ve tarihini koruma değil aksine kentsel aidiyet ve derinlik yerine kısa vadeli neoliberal iktisadi egemenlik ve kazanımlara yönelik tüketim ve gösteri odaklı ruhu olmayan sahte, yüzeysel yeni mekânlar inşa etmektir. Bu nedenle Solidere projesi, Osmanlı’nın mezhepsel-coğrafik bloklaşma üzerinden temelini kurduğu *Çifte Kaymakamlık* idari örgütlenmesinin uzantısı olan Yeşil Hat’tın devamıdır. Yeşil Hat’tan farklı olarak estetik ama daha keskin bir çizgi ile ölümün, kaybın, harabelerin, savaş belleğinin, geçmiş değer ve deneyimlerin toplu amneziden beslenen kiç (kitsch) kültürüne-beton yığınlarına gömülmesi ile yeni ve kontrollü bir mekanizma-aygıt-Downtown inşası, mekâna ait olma duygusunu ortadan kaldırmakla birlikte sonraki süreçlerde de yeni bir şiddetin-güç mücadelesinin ortaya çıkmasına potansiyel bir dinamik oluşturacaktır. Devlet ve özel sermayeli Solidere’in simulakr kent inşası özellikle çatışmalı tarihin travmatik deneyimini sonraki kuşaklara aktarımının önünü kesme arzusudur. Liberal ekonomi program

²⁷ Aseel Sawalha, *Reconstructing Beirut: Memory and Space in a Postwar Arab City*, University of Texas Press, Austin, Texas, 2011, ss.11-12.

²⁸ Pelin Tan, “Beneath Our Skin” <http://www.e-flux.com/journal/01/68487/beneath-our-skin/2008>, son erişim, Mayıs 2019.

etrafında “kent hakkı”nı hiyerarşik düzene sokarak sınıfsal ve mezhepsel bağlamda kentsel/mekânsal ayrıştırmaya gitmesi ile toplumsal kırılmalara neden olduğu da aşıkardır. Yerel halkı dışlayan bir şehir kendi yatırımcılarına istedikleri geri dönütü sağlayamaz. Neoliberal çıkarlar doğrultusunda yapısal dönüşümleri önceleyen toplumsal talepleri, kentsel mücadeleleri göz ardı eden, yerel halkın kente erişimini sınırlayan, kentsel-toplumsal bütünlüğü ve uzlaşmayı sağlamayan, bir arada yaşama kültürünü yok sayan, sosyal, mekânsal, sınıfsal, mezhepsel fay hatları üreten bir vizyona sahip böylesi bir proje, eninde sonunda toplumsal bir tepki ile karşılaşmak zorundadır. “Solidère, rüşvetle ve kamu teftişinden bağımsız olarak patronaj ağını kullanmakla suçlanmıştır.”²⁹ Çünkü kamu mülklerine yatırım yapan, devlet dışı aktörlerin sermaye akışı ile desteklenen ama aynı zamanda devlet tarafından şekillenen Solidere’in bölge üzerindeki egemenliği, siyasal bağlamda ulusal bir proje olduğu fikri ile bağdaşmaz. Bundan ötürü Lübnan’ın itilaf politikalarındaki bu pazarlık yöntemi ancak mülk geliştiricilerin ticari hacmini büyütme ve mekân üzerine kurulan otoritenin meşrulaştırılması şeklinde formüle edilebilir. Bu argüman; her şeyden önce mekân üstünde yürütülen tüm bu politikaların esasında bir bellek savaşı olduğunu dolayısıyla modernitenin hijyen enformasyonu ile yok edilen kodların üzerine egemen güçlerin daima kendi biçimlerinde yeni bellek mekânları yaratmaya çalıştığını aksi taktirde her bir mekânda kolektif belleğin anıları ile yüklü farklı yüzlerle karşı karşıya kalacaklarını savlar. Mekân bağlamında verilen bu mücadeleler ayrıca Downtown’un toplum tarafından kabul görmediğinin ifadesidir. Neden ve kimin için yeniden yapılanma? Neye ve kime göre yeniden yapılanma? gibi sorular toplumsal iradenin uyanışının yansımasıdır. Bu siyasi-ideolojik-amnezik uygulamalara tepki olarak şehir Aralık 2006 ile Mayıs 2008’de protestocu gruplar tarafından işgal edilerek hükümetin lehine ve aleyhine siyasi gündem ve vizyon ile ilgili sorunlar dile getirilmiştir. Protestocuların; özelde Downtown genelde Beyrut ve Beyrut halkı bağlamında sosyal adaletsizliği-eşitsizliği, haksız, inkârcı politik uygulamaları, sınıfsal ve mekânsal ayrıştırmaları eleştirmeleri “kent hakkı” nı talep etmelerinin olumlumasıdır. Sistemin bu politikalarına karşı direniş gücünün ulusal konjonktürde farklı (solidere ve hükümet karşıtı) görüşleri ortaya koyması aynı zamanda dinamik bir güce sahip olan kentsel mekânların dinamizminin egemenlerin dayatmalarına ve şiddetine rağmen ne şekilde olursa olsun yok edilemeyeceğinin de açık kanıtıdır. Ancak bu protestoların haklı olmadığını düşünen ve eleştiren bir kesimin aksi yöndeki görüşleri olduğunu da belirtmek gerekir. İlki, işgal hareketini herhangi bir grubun kendini domine etmek için oluşturulmuş anti-sekter bir siyasetin temsili olduğu. İkincisi, Şehitler Meydanı’nın Beyrut’un

²⁹Nicholas Blanford, *Killing Mr Lebanon: The Assassination of Rafik Hariri and Its Impact on the Middle East*, I.B. Tauris, London, 2006, s.43.

geri kalanı gibi tüm vatandaşlar için bir merkez değil, mezhep kontrolü altında bir başka bölge olarak sahiplenildiği. Üçüncü görüş ise bir yıldan fazla devam eden bu işgalin şehirdeki işleri, ilişkileri sekteye uğratarak korkunç, kötü kokulu bir çadır kente dönüştürdüğü yönündedir. Bu tepkiler aynı zamanda Solidere'in haksız bir şekilde eleştirildiğinin, 'anlatıdaki kötü adam' olarak hedefe konulduğunun okuması ve Solidere projesinin kenti yaşanılır kıldığının savunusudur. Bu eleştirilerin aksine işgal hareketindeki gruplar, kentin ruhunu kaybetmemesi, kamusal alanlarda tüketimin var olmaması ve kentsel mirası korumak için mücadele etmiştir. Miras kavramı kuşkusuz ki sorunlu bir kavramdır. Özellikle Beyrut gibi çatışma sonrası toplumsal ve politik yapılanmanın sağlanamadığı bir toplumda. Yalnız bu noktada da yine uygulama ve ilerleme süreçlerinin farklılığına bağlantılı çoklu tanımlara açık olan Solidere'in şiddet formunun diğer bir hedefinin de homojen yapılanma arzusu ile kültürel mirası yok etmeye kurulu olduğu gerçeğini unutmamak gerekir. Hakkını teslim etme adına da belirtmek gerekir ki "Osmanlı ve Manda dönemi binalarının, kentteki komünal yaşamın merkezindeki camiler ve kiliselerle birlikte özenle restore edilmiş olmasını sağlamıştır."³⁰

Şekil 11: Songül Geldi, Mohammad Al-Amin Camisi ve Saint-Maron Kilisesi, Beyrut, Haziran 2019.

Bu konuda da Solidere iki şekilde eleştirilmiştir. Öncelikle kenttin tarihi-kültürel mirası 'Geleceğin Antik Kenti' sloganı üzerinden pazara çıkması ile değersizleştirilmiştir. Zira bu slogan geçmiş ve gelecek arasındaki bağları anımsatarak ilişkilendirmeyi gerekli kılar ancak Beyrutlular tarafından deneyimlenen (şu anki) şehir var olan düşüncesinden bu şekilde uzaklaştırılmıştır. Yakın geçmişi hatırlatan tüm emarelerin yok edilmesi sadece nötr olan alanların (Şehitler Meydanı gibi) geleceğin antik kent tablosuna eklenerek turistik kentin kültürel, tarihi, antik yerleri olarak var olmayı sürdürmüşlerdir.

³⁰ Samir Khalaf, *Heart of Beirut: Reclaiming the Bourj*. Saqi Books, London, 2006, ss.133-139.

Şekil 12: Songül Geldi, Şehitler Meydanı, Beyrut, Haziran 2019.

“Antik Kent” sloganı özellikle mekân üzerinde yaşanan trajedilerin toplumsal bağlamda yok edilmesinin farklı bir tezahürüdür. Bu stratejik uygulama aynı zamanda herkes için erişilebilir ortak bir alan yaratarak yerel ekonomiyi canlandırma üzerinden küresel ekonominin ve turizmin önünü açmanın özel çabasıdır.

Geleneksel Formların Modern Tasarımı: Beyrut Pazarları/ Soukları

Bu çerçevede ekonomik akışı sağlama amaçlı yeniden tasarlanan Beyrut pazarları (Souk) savaş öncesi o çok kültürlü kentin sosyal ve ticari yönünü harekete geçirme arzusu-pratiği bu fikri icranın önemli bir örneğidir. “Ticari çıkarları kamusal alanla, modern tasarımı geleneksel formla birleştiren Souklar, çağdaş kamusal alanın özel sektöre”³¹ sunulması açısından muazzam bir paradigmadır. Diğer kamusal alanlar gibi piyasa güçleri ve pazarlama stratejileri doğrultusunda değiştirilip dönüştürülerek estetize edilen Souklar turist ve turizm aktivasyonu için yapılmış son derece popüler bir sunumdur. Esasında kamusal alan kavramı ve tanımı da bir anlamda artık içi boşaltılmış, ruhsuz, yerel halkın anılarına ve şimdiye temas edemeyen boşluklara dönüşmüştür. Çünkü Souklar artık kolektif mekânı ve yaşamı teşvik etmeyi istemeyen, amnejikleştiren hatta yabancılaştıran, sınırlayan, turizme ve gösteri dünyasına entegrasyonu önceleyen, teşvik eden bir grup özel girişimcinin tekelinde hareket etmektedir.

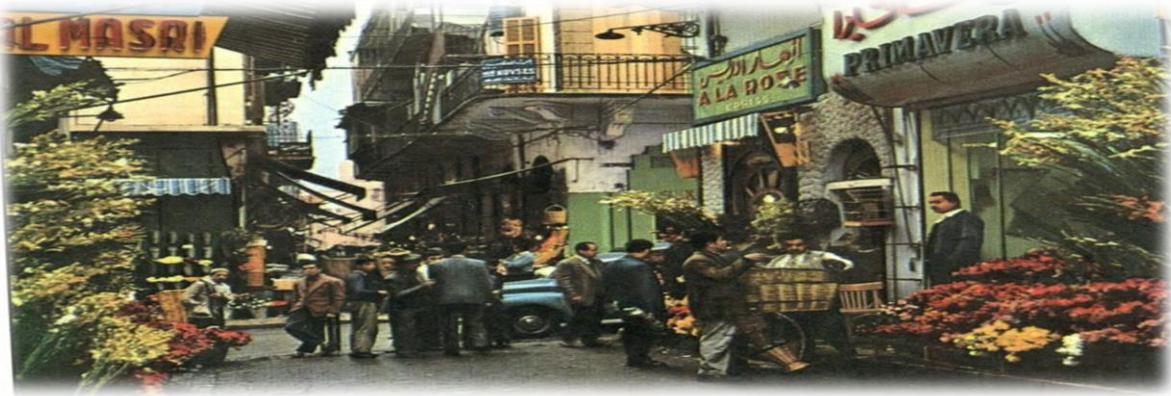
³¹Jillian Walliss, “Modernity and The Civic Realm: Learning from The Beirut Souks”, University of Melbourne, Australia, January 2012, s.1.

Şekil 13: Souk El Nourieh, 1944 Beyrut.³²

Şekil14: Souk El Nourieh, 1960, Beyrut.³³

Şekil 15: Souk El Franj, 1971, Beyrut.³⁴

³² <https://i.pining.com/originals/7f/a8/ec/7fa8ece9a42bfc2801a4a018d69e7681.png>

³³ https://66.media.tumblr.com/4de185e070f0854d99b79ebbd9e8ce41/tumblr_o8piyiGKjU1qhiq65o1_1280.jpg.

³⁴ <https://i.pining.com/originals/9d/0f/16/9d0f160b944d1b1c528ed6d94a94433c.jpg>

Şekil 16: Yeni Souk, Beyrut.³⁵

Şekil 17: Yeni Souk, Beyrut.³⁶

Şekil 18: Yeni Souk, Beyrut.³⁷

Zamansal ve mekânsal boyutu ile çok katmanlı kenttin, 5000 yıllık geçmişinin neoliberal mülk geliştiricilerin ideallerine sermayeleştirilerek yok edilmesi sebebi ile de Solidere tarih ve bellek bağlamında geniş tartışma ve eleştirilerin odağında olmuştur. İç savaş sonrası Beyrut'un en yeni katmanlarından biri olan Souklar, Körfez ülkelerinden gelen turistler tarafından oldukça uygar ve modern bir yer olarak nitelendirilmiştir. Bu izlek aynı zamanda piyasacı, özel girişimci, dış sermayeye dayalı Solidere projesinin Beyrut'un yapısal ve altyapısal yönetimi ve

³⁵ <https://www.molon.de/galleries/Lebanon/Beirut/Shopping/images01/06%20Beirut%20Souks.jpg>

³⁶ https://live.staticflickr.com/8247/8513533991_ac78452f7c_b.jpg

³⁷ [https://images.adsttc.com/media/images/5af3/1d14/f197/ccda/1a00/007d/large_jpg/BahaaGhousainy_BeirutSouks_\(1\).jpg?1525882059](https://images.adsttc.com/media/images/5af3/1d14/f197/ccda/1a00/007d/large_jpg/BahaaGhousainy_BeirutSouks_(1).jpg?1525882059)

yenilenmesi paralelinde üstyapısının da değişim dönüşümün güçlü motoru haline gelen ve toplumları aynılaştıran küresel kültürel trendleri, yerleri inşası ile hem uygar bir proje olduğunun hem de bir dünya kenti olabileceğinin kabulüdür. Örneğin, 2011’de The Independent gazetesinde yayımlanan bir seyahat makalesi, savaş belleğine egemenlik kurma, yerel halkı dışlama ve yabancılaştırma üzerine temellenen projenin dış turizme entegrasyon amacını da net bir şekilde ortaya koymuştur. Makalede, Beyrut yakın zamana kadar bir Starbucks'a bile sahip değilken bu türden bir dönüşümün çok şaşırtıcı olduğu vurgulanmıştır. Gazeteci için Beyrut, “Arap misafirperverliğinin ve bazı Coted’Azur tarzı blingin hem heyecanlı hem de medeni olması için birleştiği bir şehir”³⁸ dir. Medeni ve uygar olmanın ölçütü olan Starbuckslar, hip hop kültürüne uygun gösterişli kıyafetler, üst düzey Avrupa markaları ve mücevherlerin sergilendiği bu yerler; Beyrut’un Aley köyünden olan 17 yaşındaki Rima’nın: “Herkes ne olduğunu unutup sonra devam ederse belki de cevap amnezidir”³⁹ ifadesi paralelinde yerel halkın bir kesiminin onayını aldığını ancak 17 yaşındaki Beyrutlu lise öğrencisi Yasir’in: “Harabelerin üzerine inşa ettiler ve Lübnanlı bir çalışan orada nasıl bir fincan kahve alabilir? Oraya giden insanlar sahte davranıyorlar.”⁴⁰ Şeklindeki ifadeleri birçoğu içinde finansal erişimi sınırlı, samimiyetten uzak ayrıca neoliberal modern mimari düşüncenin şiddet formu ile sayısız ölüm katmanı üzerinden zaman işlevi ortadan kaldırılarak inşa edilen Downtown’un sadece acı ve kayıp değil bütün duygulardan arındırılmış eksik ve yapay bir tarih üreten sınıf temelli bir yer olarak tasvir edilmiştir. Geleneksel formlara sahip bu türden sosyal yaşam alanlarını bir tür manipülasyon ile yapay tüketim arenasına dönüştürme ya da eklemleyerek yerleştirme kamusal alanların tamamen ortadan kaldırıldığı fütüristik bir manzaraya dönüşmüştür. Bu bağlamda yapılan araştırmalar, “fiziki gerçekliğin bölünmüş bir kenti yeniden birleştirmeyi başaramadığını ancak şimdiki Downtown’u şehrin geri kalanından kopardığını gösteriyor.”⁴¹ Solidere’e yapılan ikinci eleştiri ise kentin mimari mirasını ihmal ettiği yönündedir. “Miras binalar”, mülk geliştiricilerin listelenen mülkleri satın almaları ve daha sonra planlı kısıtlamaları bertaraf ederek uzun ve karakersiz apartman blokları inşa etmek için arazilerini en üst düzeye çıkarmaları nedeni ile risk altındadır.⁴² İç savaşla yıkıntıların

³⁸Sarah Barrell, “The Town They Can’t Keep Down”, The Independent, 20 March 2011, son erişim 31 Ekim 2019. **Dipnot:** Bling pahalı gösterişli kıyafet ve mücevherleri ya da bunlarla ilişki stil veya materyalist tutumları belirtmek için kullanılan bir kavramdır.

³⁹ Craig Larkin, “Reconstructing and Deconstructing Beirut: Space, Memory and Lebanese Youth”, *Conflict in Cities/Contested States Working Paper Series*,8, 2009, s.10.(Interview Conducted on the 19th September 2005 in Café de Prague, Just off Hamra Street.).

⁴⁰A.g.e, 2005

⁴¹Craig Larkin, “Remaking Beirut: Contesting Memory, Space, and the Urban Imaginary of Lebanese Youth”, *City & Community*, 9(4), 2010, ss.428-429.

⁴²Rebecca Collard, “Developers Threaten Beirut’s Architectural Heritage”, *The National*,16 September 2011.

mozağıne dönüşen Beyrut gibi bir kentte mimari mirasa sahip binaları korumak tek başına taşı ve kemerleri koruma değil aynı zamanda kent kimliğinin bütünlüğünü koruma ve sağlama temelinde olması gerektiğini belirtmek önemlidir. Savaş, Beyrut'u parçalanmış bir moloz ve çalılık peyzajına dönüştürürken mülk geliştirici neoliberalerler savaştan geriye kalan miras yapıları, modern betonarme gökdelenlere değiştirme isteğı ile 15 yıldan daha uzun sürecek bir savaşa işaret etmişlerdir. Bu bağlamda Beyrut Mirasını Koruma (SBH) ve Lübnan Ekonomi Derneğı (LEA) gibi bazı sivil örgütler miras binaların korunması için mücadele etmişlerdir. Lübnan Ekonomi Derneğı, “*Umut ve Toplum Arasındaki Alan Beyrut*” adlı çevrimiçi belgeselinde kentsel dönüşüm konusunda kamu politikasının mülk geliştiricilerin lehine olduğunu, “şehrin dinamiğıne saygı duymadığını” ve vatandaşlara yeterli kamusal alan sağlamadığını savunmuştur.⁴³ Egemenlerin kent, toplum, birey ve grup arasındaki bütünleşmeyi sağlayacak toplumsal geçirgenliğe sahip alanlar oluşturmama ısrarı, toplum ve kentsel mekânlar arasındaki kolektiviteyi, aidiyet ve direniş gücünü ortadan kaldırma düşüncesi ile açıklanabilir. “Ortak kamusal alan ve topluluklar arasındaki gerçek etkileşim sınırlı olduğunda sosyal mutabakatın sağlanması zordur.”⁴⁴ Solidere'in master planında yer alan yeşil alanlar Grand Serail Hükümet Sarayı gibi resmi binaların ve arkeolojik alanların çevresinde yer alması nedeni ile hem kullanımı hem de erişimi sınırlandırılmış yerlerdir. Örneğın, Sünni, Şii ve Hıristiyanların bulunduğu mahalle sınırlarında 255.000 m²lik alanı ile üçte birinin halka açık olduğu Downtown'un en büyük yeşil alanlarından Horch al-Sanawbar (Çam Ormanı) 1995'ten bu yana belediye tarafından tellerle çevrilerek kamu erişimi sınırlandırılmıştır. “Merkez Bölge özenli bir şekilde yeniden inşa edilmiş olabilir ancak gökdelenlerin ve modern otel bloklarının yükseldiğı kıyılarda dâhil olmak üzere diğer kamusal alanlar plancılar tarafından ihmal edilmiştir.”⁴⁵ Çam ormanının yapılandırılmasına ayrılan yetersiz fonlar Downtown'a yatırılan bütçe ile karşılaştırıldığında aradaki farkın Mazraa, Sabra, Chiyah, Tarık el-Jdideh ve Badaro gibi pazarlanabilirliği yüksek olmayan mahallelere yakınlığı ile ilgili olduğu, kentsel bölünmenin özellikle pazar odaklı olduğunu somut bir şekilde göstermiştir. Bu ideolojik yapılanmada kritik bir öneme sahip Rum, Katolik Patriklerinin bulunduğu yoğun nüfuslu Zokak el-Blatt (Arnavut Kaldırımlı Sokak) ve çoğunlukla Yahudilerin yaşadığı Wadi Abou Jamil gibi mahallelerde şehri rahatsızlıklarından kurtaran ve ‘Ötekileştirmenin reçetesi olan *urbicide şiddeti*’ ile yerel halkın zorunlu yerinden edilmesine düzleştirilen bu yerlere Levantan tarzı ofisler, sağlık merkezleri, lüks ve pahalı yapıların inşası

⁴³Lebanese Economic Association, 2013.

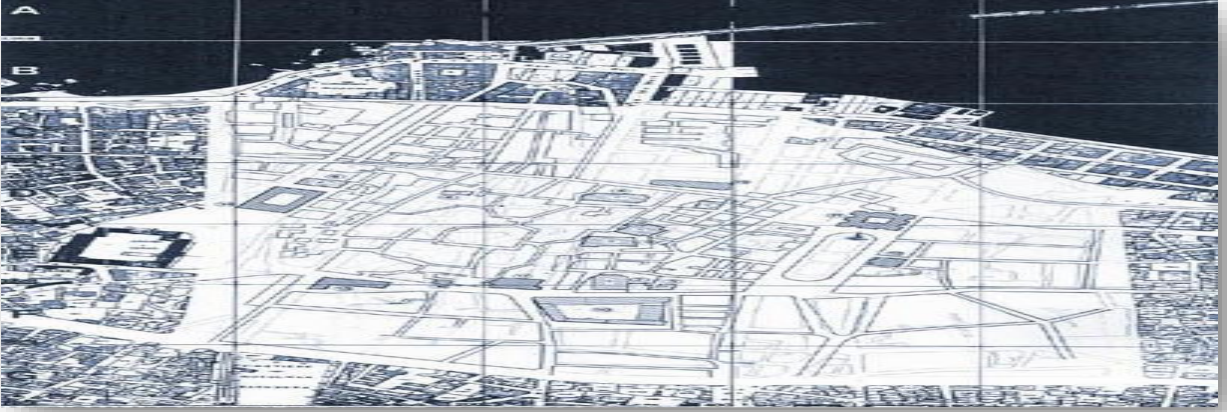
⁴⁴Arie Amaya-Akkermans, “Beirut: Reinventing or Destroying The Public”, Hannah Arendt Center, 23 May 2012.

⁴⁵Deen Sharp, “The Battle for Beirut's Buildings”, The Guardian, 1 April 2010.

topografyanın yeniden şekillenmesine, modern kapitalist sosyal düzene daha fazla alanın yaratılmasına katkı sağlamıştır.

Osmanlıdan Solidere Downtown Beyrut

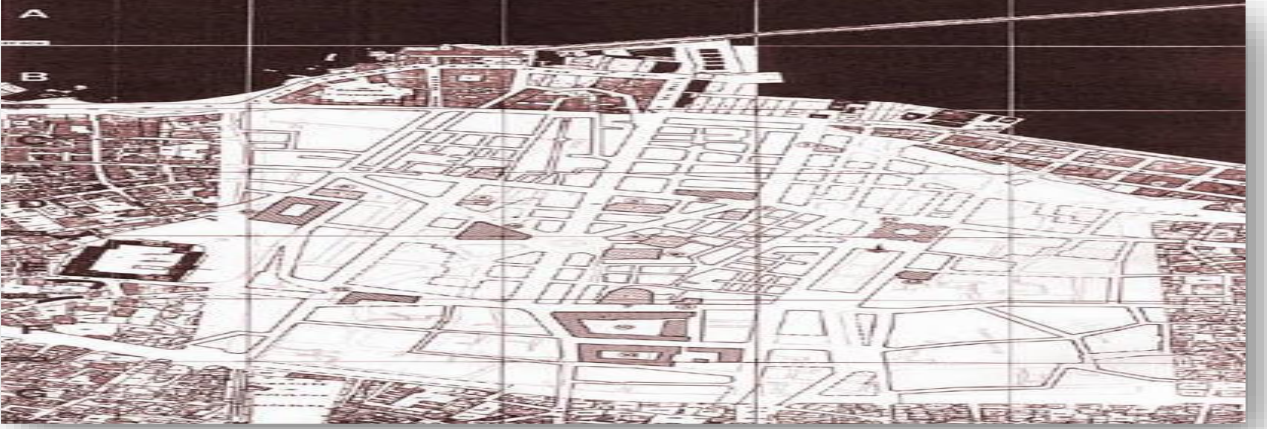
Aslında Beyrut'un bu tür projeler kapsamında tekrar ve zaman üzerinden yeniden icat ve icra edilmesi Lübnanlı ünlü şair Nadia Tuani'nin, 1979'da yazmış olduğu *Beyrut* adlı ünlü kasidesinde “*Beyrut binlerce kez öldü ve bin kez yeniden doğdu*”⁴⁶ şeklinde dile getirdiği gibi yıkım ve yeniden doğuş metaforu Solidere ile başlayan yeni bir süreç değildir. Bu süreci Osmanlı egemenliği ve Fransız sömürgeciliği dönemi ve öncesine kadar götürmek mümkündür. Örneğin Şehitler Meydan'ı (Şehrin ilk kurulduğu yer) devingenliği ile her toplumun ihtiyaç ve iktidar anlayışına evrilerek çoklu tasarım ve projelere adapte olmuş ve en nihayetinde statik olmayan tablosu ile bu güne kadar gelmiştir.

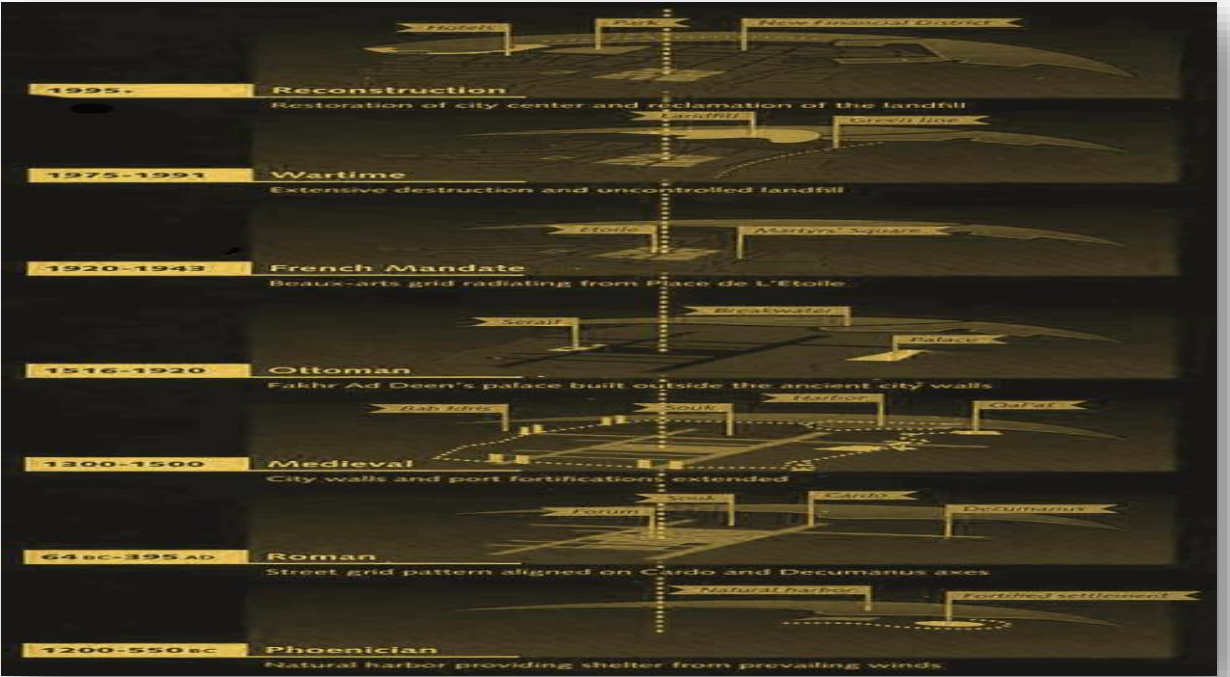
Şekil 19: Osmanlı Dönemi Beyrut Kent Merkezi Tipolojisi, 1516-1920.⁴⁷

⁴⁶Nadia Tuani, *Beirut* (1979), “Lebanese Women in All Their Diversity: Convergence and Divergence”, *Women in Lebanon: Living With Christianity, İslam and Multiculturalism*, Marie-Claude Thomas(ed.), Palgrave Macmillan, New York, 2013, s.305.

⁴⁷ Mazen Oussama Dimachkieh, “All Roads Lead to Martyr’s Square”, Final Year Project, American University of Beirut, 2017, s.12

Şekil 20: Fransız Manda Dönemi Beyrut Kent Merkezi Tipolojisi, 1920-1942.⁴⁸
Kentin Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi.

Şekil 21: Beyrut'un Tarihsel Kronolojisi ⁴⁹

Downtown Beyrut Osmanlı ve Fransız döneminde de medeniyet, modernite ve ilerleme örtüsü altında kentsel mekânı siyasi yayılmacı egemenlerin sanitizasyonu ile ötekileştirilen bir yer olmuştur. İktidar ideolojileri doğrultusunda modernite, ilerleme ve çağdaşlık

⁴⁸ <http://www.arch.mcgill.ca/prof/mellin/arch671/winter2004/student/Nahas/assign9/layer%204.jpg>

⁴⁹ <http://www.arch.mcgill.ca/prof/mellin/arch671/winter2004/student/Nahas/assign9/assign9.html> son erişim, Ekim 2019

konjonktüründe kentsel mimariye müdahaleler, kenttin kentsel mekânını sadece nicel ve nitel bağlamda değiştirip dönüştürmez; Solidere örneğinde olduğu gibi kentsel bölünme, sınıflaşma, mezhepsel kutuplaşma, sosyokültürel ve ahlaki değişimlere de yol açar.

İdeolojiler ile kendilerini ifade eden aynı zamanda gücün temsili ve yönetim biçimi olan iktidarlar, kendi ideolojilerinin erkini ve hâkimiyetini temsil bağlamında dolaylı veya direk okunabilirlik sağlayan ve temsiliyet bazında önemli bir işleve sahip olan mimari organlara yansıtırlar. Siyasal gücü yansıtan ve aktaran bu mekânsal temsilleri, çevrenin, göstergelerin izlerini yapıdan kent ölçeğine kadar üst üste binen bütün katmanlarda görmek olasıdır. Lefebvre'in diyalektik düşünce sistemi içerisinde mekânın yeniden üretimini, üç kurucu anı (yaşanan-algılanan-tasarlanan) kapsayacak şekilde mekânsal pratik, mekân temsilleri ve temsil mekânları olarak kavramsallaştırması da politik bir kimliğe sahip olan mekânın gücünü ve farklılığını salt temsil biçimi ve değeri üzerinden değil aynı zamanda toplumsal pratiğin ürünü olan bu mimari organların gündelik ve toplumsal yaşamı değiştirip dönüştürme ediminden aldığı okumasıdır. İktidar, savaş üreticileri ve neoliberal mülk geliştiricilerin kontrol ve ideoloji aracına dönüştürülen Downtown öncesinden bugüne çatışma, mücadele, güç paylaşımı, yapıyı çevresinin değişim-dönüşümü ile toplumsal ve kentsel yapısı iktisadi, politik uygulama ve bölünmelere birçok kez sahne olmuştur. Tarihsel ve biçimsel bütünlüğü ile siyasi-ideolojik, stratejik, ekonomik, kültürel, sosyal yapılanma ve olguları şekillendirirken kendisi de yapısalcı temelde bu süreç ve unsurlar ile şekillenen Downtown; yıkım, silme, mekânsal olarak yerinden çıkarılma, farklı mimari üsluplar ile yeniden tasarlanıp inşa edilme sürekliliği açısından nadir ve kayda değer örneklerden biridir. Kentsel çevrenin bilinçli bir düzenini ifade eden bu karakteristik örüntüler her bir süreçte kentten toplumsal, sosyokültürel ve mezhepsel, yapısı üzerinde bu günde olduğu gibi çoklu bölünmelere neden olmuştur. Osmanlı modernite ve medeniyet örtüsü altında kendi iktidarını güçlendirme ve güvence altına alma amaçlı özellikle Downtown'da İstanbul'un mimari yapısı ve fikrini yansıtan bir modernleşmeye gitmiştir. Yayılımcı politikası doğrultusunda inşa edilen ve bugün hala Downtown'un orta yerinde bulunan Sahat. Al Sur (Bugünkü Riad Al Sulh), Sahat Al Hamidiyah (şu anki Şehitler Meydanı), ünlü Kıyı Corniche ve Sanayeh Parkı gibi kamusal alanlar da yine kendi hegemonyasını statik olmayan bu kompozisyonlar araçsallığında empoze etme, kent üzerinde kontrolü ve düzeni sağlama temelinde hayata geçirilmiş projelerdir.

Şekil22: Riad Al Sulh Meydanı, Beyrut.⁵⁰

Şekil 23: Kıyı Corniche, Beyrut.⁵¹

Şekil24: Sanayeh Parkı, Beyrut.⁵²

Lefebvre'in de belirttiği gibi, “iktidar mekânında iktidar, iktidarmış gibi görünmez, mekânın düzeni altında gizlenir.”⁵³ Sonuç olarak iktidarlar kendi ideolojik taslaklarına hizmet etsin veya etmesin belli tarihsel dönemlerin, olay ve olguların üstünü örtüp amneziye gömebilir ya da tam tersi yönde ön plana çıkarabilir. “Roma’da Orta Çağ’a ait semtlerin yıkılması ve antik

⁵⁰ https://solidere.com/sites/default/files/th_dsc_4574.jpg

⁵¹ https://static2.touristtube.com/media/thingstodo/Corniche-El Manara_1463736813.jpg?d=599x280

⁵² <https://img1.beirut.com/GetImage/mainpicture/locale/2596>

⁵³ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, Işık Ergüden (çev.), Sel Yayınları, İstanbul, 2016, s.370.

dönemi öne çıkarma amaçlı inşa edilen Via dei Fori Imperiali buna çok iyi bir örnektir.”⁵⁴ Aynı şekilde Lübnan’ın Fransız emri altında (1920-1946) olduğu dönemde Downtown’un bazı kamusal alanları da modern Avrupa yaşam biçimini yansıtacak şekilde yeniden tasarlanmıştır. “Örneğin, kafe kültürü, sinemalar ve alışveriş bölgeleri Beyrut merkez bölgesine tanıtıldı. Bunun dışında Place de L'Etoile’in kurulması Fransa'da ki Place Charles de Gaulle'i anımsatır.”⁵⁵

Şekil 25: Songül Geldi, Place de L'Etoile, Beyrut, Haziran 2019.

Beyrut’un Osmanlı ve Fransız sömürge döneminde çağdaş olanı aksetmesi ile kurtarılması ya da modernleştirilmesi savı, özünde bu dikta rejimlerin uygarlaşmadığının önemli bir okumasıdır. Nitekim Downtown, Osmanlıdan Solidere’ye kadar çatışma, mücadele, modernite ve sanitizasyonlar ile norm haline gelen şiddete, ölüme, bölünmüşlüğe, amneziye, travmaya, değişime, yeniden icat edilmeye, mülteciliğe, son olarak arazi ve binaların tahsili ve özelleştirmesi de dâhil sömürgeci ve mülk geliştirici neoliberalerin ekonomi-otorite arzularına bölüştürülerek ve alıştırılarak ötekileştirilmeye devam etmiştir. Beyrut merkezli gazeteci Ciezadlo'nun da belirttiği üzere, “Downtown, bu küçük ülke hakkındaki tüm korku ve fantezilerin her zaman birleştiği yerdir.”⁵⁶ Böylece çok katmanlı kenttin en son katmanını inşa etme amaçlı bina ve arazilerin tahsili, ilgili yasanın değiştirilmesi ile mülk sahiplerinin

⁵⁴Murat A. Erginsöz, *İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, Arion Yayınevi, İstanbul, 2012, s.193.

⁵⁵Christine Mady, *Nostalgia For A Past: Beirut's Shared Open Spaces*, Notre Dame University-Louaize, Vol 40(1), Lebanon, Octobre 2015, ss.9-22.

⁵⁶Annia Ciezadlo, “Sect Symbols,” *The Nation*, Online journal, <http://thenation.com/doc/20070305/ciezadlo>, February 21, 2007, erişim tarihi: 10 Ekim 2019.

tazminine karşılık Downtown'daki tüm arazi ve binaları koruma, uygun hale getirme yetkisi *ötekileştirmenin en son uygulayıcılarına-Hariri hükümetine* verilmiştir. Hükümetin de bu hakları Solidere'e devretmesi; liberal ekonominin özü olan serbest piyasa ekonomi politikalarının devletin iktisadi alana yetki ve müdahalesini kısıtlama gerekliliğine işaret ettiği gibi Hariri'nin ortağı olduğu şirketin çıkar ilişkilerine de dayandırmak mümkündür.

Modern Kapitalist Kent Düzeni: İlerleme-umutsuzluk Sürgün

Elbette Solidere projesi sadece mülkleri ele geçirmek ile biten bir proje değildir. Seçkinler için inşa edeceği refah adasına tehlike teşkil eden bir diğer önemli sorun, iç savaşla yerinden edilenler ve tahrip edilmiş ya da metruk evlerde yaşayan işgalci mültecilerdir. Yaklaşık 2600 aile olduğu tahmin edilen bu mülteciler, seçkinlerin tüketim odaklı konforlu yaşamlarına ve yaşam alanlarına sorun oluşturma gerekçesi ile yerlerinden, köklerinden bir daha dönmek üzere sürülmüşlerdir. "Bazı durumlarda Solidere, gecekondulu sakinlerini Beyrut'tan ayrılmaya ve başka bir yerde yeni bir hayata başlamaya teşvik etmek için "Nakdi Teşvik" kullanmıştır."⁵⁷ Ancak çoğu zamanda şiddet kullandığı iddia edilmiştir. 15 Şubat 1996'da Solidere işçileri tarafından yıkılan bir binada on üç mültecinin hayatını kaybetmesi şiddet kullanıldığının en somut örneğidir. Hariri mültecilerin ölümüne ve yerinden edilmesine neden olan şirketinin arkasında durarak on üç kişinin hayatına mal olan bu şiddet olayını "Çok üstüne gidilmemesi gereken bir hata" olarak nitelendirmiştir. Lübnan'ı kötülük ve iyilik arasında verilen mücadelenin yeri olarak tanımlayan Hariri, ilerleme-umutsuzluk arzusunun ülke için tek alternatif olduğunu belirtmiştir. Özellikle belirtmek gerekir ki bu ifadeler yerinden edilenlere ve öldürülen mültecilere genel kayıtsızlığının göstergesidir. Umutsuzluğa karşı ilerleme söylemi ulus-devlet meşruiyetini sağlama bağlamında bölünmelere karşılık toplumsal ilerleme kaydetme adına her şeyin yapılabileceğine işaret etmenin yanı sıra modern kapitalist düzenin kentsel tasarılarında uygarlıkla eş değer görülen kentin hijyeninde şiddetin de kullanılabileceğinin örtük mubahlığıdır. Bu ifadenin bir diğer okuması patronaj ağı (nı) olmayan-oluşturulamayan ulus-devlet savunusunun arkasına sığınarak koruma, medeniyet ve ilerlemecilik (progressivizm) ile mekânsal sınıflaşma dolayısıyla kaosun, kirliliğin olmadığı, uygar kent yaratma arzusuna suistimal edilen sayısız mültecinin insan hakları ihlalini kapsayan bu kayıtsızlığı haklı çıkarmanın özel çabasıdır. Tıpkı Taif ile çıkan 84.genel af yasası gibi. "İlerleme/çaresizlik ikili ya da büyük ölçüde konuşursak medeniyet/medeniyet öncesi ikili, çoğunlukla aşırı vahşeti olan devlet/medeniyet projelerini haklı göstermek için kullanılır."⁵⁸ Bu

⁵⁷Fawaz A.Gerges, *Contentious Politics Of The Middle East: Popular Resistance And Marginalized Activism Beyond The Arab Uprisings*. Palgrave Macmillan, Us-New York, 2015, s.509.

⁵⁸ William H McNeill, *Berkshire Encyclopedia Of World History*, Berkshire Publishing Group, US, 2005, s.362.

bağlamda Walter Benjamin'in; "Aynı zamanda barbarlık belgesi olmayan bir medeniyet belgesi yok"⁵⁹sözünü hatırlatmadan geçemeyeceğim. Zira Hariri'nin sürgünü, köksüzleştirmeyi, ölümü, mülteciliği ilerleme ve modernite savunusuna bağışlaması ya da bu savunu ile meşrulaştırması genel af yasası ile tüm suçluların suçlarını affetmesi gibi çok kritik bir mevzudur. Kendisi de Filistinli bir mülteci olan Edward Said bu sorunsala yönelik "*Reflections On Exile*" adlı kitabında; "Modernite sürgünü nasıl 'modern kültürün güçlü hatta zenginleştirici bir motifi olarak tasvir eder?'"⁶⁰ Şeklindeki görüşleri özelde Hariri'nin mülteci ve yerinden edilmişlere karşı tutumuna genel anlamda da modern kapitalist kent algısına özellikle de ilericilik, medeniyet, modernite çelişmesine karşıt oldukça anlamlı bir sorgulama ve haklı eleştirel bir tutumdur. Sanitizasyonlarla kent ve toplum belleğine egemenlik kurmanın norm haline geldiği Downtown, Osmanlı ve Fransız döneminden iç savaşa iç savaştan bugüne kentsel, toplumsal ve mimari kompozisyonu başta olmak üzere fiziksel ve sembolik anlamda birçok Lübnanlı'nın sürgüne varana dek topraklarından, geçmişlerinden koparıldıkları bir arınma ve modernizasyondan geçmiştir. İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan yaşam alanları üzerinde hak iddia etme ve bu mekânlarda gerektiğinde direnişe geçme refleksi, Solidere'in gerçeğin yokluğunu örten negatif mirası Downtown'a karşı kaçınılmaz olarak harekete geçmiştir. Kentsel hakların en temel dinamiği olan eşitsizliğin ortandan kalkmasına yönelik ortak bir kazanım olan "kent hakkı" çerçevesinde insanın kendi emeği ile inşa ettiği yaşamı, yaşam alanlarını yeniden talep etme ve buradan doğru kentte aktif bir aktöre dönüşme ve kentin de dönüşmesi ihtiyacı, tüm dünyada olduğu gibi Lübnan'da da mezhepsel sınırların ötesine geçerek travmatik geçmişin uyarıcı kalıntıları üzerine sınıf eksenli Downtown inşasına, belleksizleştirmeye, özelleştirmelere ve betonlaşmaya karşı bir halk muhalefetini doğurmuştur. 1932'lerden kalma kentin önemli tarihi-kültürel imgelerinden ve elbette savaşın ikonik tanıklarından biri olan St. Georges Oteli'nin yıkımına karşı bina cephesine asılı devasa "Stop Solidere" afişi bunun sadece bir örneğidir.

⁵⁹Walter Benjamin, "*Theses On The Philosophy Of History*", in *Illuminations*, Schocken Books, New York, 1969, s.256.

⁶⁰Edward Said, *Reflections On Exile*, Harvard University Press, US, 2000, s.137.

Şekil 27: Songül Geldi, *St. Georges Oteli*, Beyrut, Haziran 2019.

SONUÇ ve TARTIŞMA YERİNE

Beyrut, savaşla bölünmüşlüğü üç şekilde yansıtır. İlk olarak sosyal coğrafyasının mezhepsel temelde bölündüğünü somutlayan Yeşil Hat, ikincisi; Hizbullah'ın siyasal yapılanmasına yatay eksenle araçsallaştırdığı Al Waad, üçüncüsü ise Solidere'in, yatay ve dikey eksenli Downtown inşası. Solidere ve Solidere'in bağlı olduğu egemen güçler daima kentsel mekânların yeniden yıkıma sunulmasına neden olan rant ve mülk gelirleri kurallarına bağlıdırlar. Değeri yüksek arazileri, kentsel mekânları, Downtown örneğinde olduğu gibi kentleri yeniden yapılandırıp tüketim kültürüne açık, kamuya kapalı hale getirme hakeza güney Dahiyya gibi yoksul **yalın ayaklıların** yerleşim birimlerinde de halkın kentin sınır bölgelerine akışını sağlamayı idealize etmektedirler. Bu konjonktürde yoksul halkın kamusal alanları kullanma haklarının olmadığını düşünen egemen güçler, bu tiksindirici, düşünce yoksunu kitlelerin mümkün merteye bağımsız, özgürlükçü, örgütleyici, her türlü kolektiviteleri sağlayıcı kamusal alanlardan, kentlerden uzak ve yoksun bırakılmaları gerektiği kanısındalar. Hatta söz konusu bu alanlar kitlelerin örgütlenmesine, kolektif belleğin oluşturulmasına ve en önemlisi *bir isyana/dirençe* sebep olacak *ruha referans yerler* olmaları nedeni ile kamunun erişimine sınırlı olmalıdır. Yeniden yapılanma ile kamusal alanların sınırlandırılmasındaki ısrar ve kararlılıkları da kendilerine karşı tehlike olarak gördükleri bu korkularından kaynaklıdır. Hizbullah'ın Dahiyya'da yoksul Şii halk kitleleri ile oluşturduğu *direnış toplumu-ruhu* tamda bu fikri destekler doğrulukta bir örnektir. Bu anlamda Haret Hreik, kitlelerin toplumsal direniş ruhunun ve direniş biçimlerinin ortaya konulduğu aynı zamanda yaşadığı mekân üzerinden hak iddia ederek harekete geçtiği yerdir. Her ne kadar Hizbullah Haret Hreik'i ideolojik örgütlenmesine araçsallaştırsa da yani

direk mekânı talep etmezse de mekândan hareketle verilen mücadelenin insan kaynağını yani kitleleri ve gerekli enstrümanları o mekândan sağladığı için toplumsal uyanış açısında son derece önemli bir örnektir Al Waad. Tamda bu nedenle Elyssar Hizbullah'ın güç tabanını oluşturan Al Waad projesi karşısında başarısız olmuştur. Çünkü Waad'ın arka planını oluşturan fraksiyonel politikaların desteği Elyssar'ın başarısızlığına potansiyel güç oluşturmuştur. Proje ilk aşamasında Hariri tarafından tıpkı Solidere gibi özel gayrimenkul bir girişim olarak yönetilse de ihtilaf (muhalefet) sonrası bir kamu kuruluşuna dönüştürülmüştür. Öte yandan bu projenin asıl amacının kırsal, geri kalmış ve kaotik Şii banliyölerindeki Amal ve Hizbullah liderliğinde olan Şii muhalefetinin kontrolünü ele geçirmek olduğu savını da belirtmek önemlidir. En nihayetinde Elyssar hala askıda bekleyen bir projedir. Beyrut özelinde sosyal dengeleri alt üst ederek toplumsal bölünmeyi en üst seviyeye taşıyan, psikolojik tahribatı travmatik bir olgu haline dönüştüren Solidere'in Downtown projesi, tüm manipülasyonlara rağmen geçmiş şiddetin üstünü örtemeyen, örtmeye yetemeyen *hatta savaş belleğinin yükselerek güç kazanmasına* ve daha da uzayacak olan bir savaşın göstergesi olarak kalmıştır. Daha açık bir ifade ile Solidere'in Downtown'u yapısal olarak sivil şiddetin izlerinden arındırıp toplu amneziye gömme çabası toplu bir hiperamneziye sağlam bir zemin hazırlamıştır. Downtown'un sınırları dışında yer alan ve şimdilerde kullanılmayan **Mar Mikhael** tren istasyonu bu fikri destekleyen önemli örneklerden biridir. Mar Mikhael, sosyal coğrafyanın, kültürün, tarihin ve savaş izlerinin öğütülmesi ile üstyapısı son derece estetik ve yaldızlı icat edilen Downtown'a uyumsuz kalıntıları ile eşlik eden ancak bir yönü ile travmatik geçmişin diğer bir yönü ile de kentin önceliklerinin önemli bir hatırlatıcısı olarak ayakta durmaktadır. 'Kentin önceliklerinin hatırlatıcısı olmak' ifadesi iç savaş döneminde çöken ve sonrasında ne yenilenen nede yenilenmesi gündeme gelen tren sistemi imar planı bağlamında kritik bir öneme sahip olmanın ötesinde kendisini ülkeyi hastalıklarından kurtaran iyileştirici bir kurum olarak lanse eden dolayısıyla devletin üstünde bir güç olan Solidere'i de boşa çıkarmıştır. Çünkü devlet destekli çok büyük bir sermayenin ürünü olan Downtown projesi, bir kurucu belge ile (Solidere) kenti sınıfsal ve etnik temelde ayrıştırdığı gibi kamusal hizmetleri-öncelikleri desteklemek için temel bir altyapı da sağlamamıştır. İç savaşın tanıklarını yok etme, yapıları çevreye kasıtlı saldırı, düşük gelirli yerelin zorunlu yerinden edilmesi ile topografyayı yeniden şekillendirme, **Zokak el-Blatt** ve **Wadi Abou Jamil** gibi yerlerin düzleştirilmesi ile modern kapitalist sosyal düzene, liberal ekonomiye daha fazla yönetilebilir alan/sermaye açarak kentin sosyo-uzamsal parçalanmasına katkıda bulunma ve kontrol edilebilir küresel bir aygıtı dönüştürme, kentsel ve sosyal heterojenliği homojenlik ile takas etme gibi somut veriler urbicidin bir savaş formu olduğunu doğrulamıştır. **Şii Dahiyya, Nabaa, Karantina** gibi yoksul

halk tabanlı yerlerin ve kentin en büyük yeşil alanı Horch al-Sanawbar'ın **Mazraa, Sabra, Chiyah, Tarık el-Jdideh** ve **Badaro** gibi mezhepsel yoğunluklu pazarlanabilirliği düşük yerlere yakınlığı yani serbest piyasa rekabetine, küresel sermayeye entegre olamaması nedeni ile modern kapitalist kent inşası öncelikleri temelinde göz ardı edilmiştir. Sermaye akışını/yapılanmasını stratejik bir kent merkezi etrafında toplaması da bu temeldedir. Ayrıca mezhepsel yoğunluklu Horsh gibi müşterekleşmeye muazzam bir zemin sunan alanlar kültürel-toplumsal bütünleşme amacı ile fiziksel etkinlikler üzerinden kişinin çevresi ile etkileşimini sağlayan rekreasyonel faaliyetler kapsamında bir eğlence parkına dönüştürülüp kamu yararına pekâlâ sunulabilirdi. Nitekim Solidere 30 yıllık ana planı kapsamında rehabilitasyona tabi tuttuğu Downtown'u Lübnan'ın ticaret geleneğinden kaynaklı çoğulcu ve inovasyondan nemalanan küresel sermayeye ve turizme açık hale getirmiştir. Sonuç olarak yaptığımız araştırmalar, kentsel alanın doğasına, dokusuna, geçmiş travmasına ve potansiyeline uymayan hatta uyum sağlamamakta ısrar eden, yerelin dışlandığı kentsel yaşam vizyonundan yoksun bu tür projelerin kent kimliği, kültürü ve toplumsal yaşamı geniş ölçüde olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir. Kuşaklar arası değerlerin sürekliliğini sağlama ihtiyacından doğan “Kent kimliği” kavramı Beyrut'ta yıkım ve yenileme politikaları ile gösteri toplumunun refahına sunulan binlerce yıllık tarihi, kültürel miras eril tahakkümlerin belirlediği ideolojik stratejilere tasarlanarak ‘kente yeni kimlikler kazandırma’, yerin ortak hafızasını sanitize ederek “kenti kimliksizleştirme” argümanı üzerinden varlık bulmuştur. Bu nedenle Solidere'in çok katlı ve tarihi kenttin mimari dokusal bağlamından tamamen uzak ve çoğunun kullanılmadığı bu çarpık inşasının Beyrut'a ne kazandırdığı bir muamma olmakla beraber yakın gelecekte Beyrut'un lüks-boş binalar çöplüğüne dönüşeceği özellikle Lübnanlı olmayan karmaşık kent kimliğinin ortaya çıkması yani kent mimarisinin Arap mimarlık üslubundan uzaklaştığı sorunsalını gündeme taşıyacağı da açıktır. Devlet tarafından susturulan iç savaş anlatısının ortak belleğine hizmet eden ayrıca Solidere'in yıkım politikalarına maddi tanıklıkları ile hala Downtown'un orta yerinde ayakta kalarak direnen **Beyrut Yumurtası** (1965/1968), **Mur Kulesi** (1970/1978, **Holiday Inn Oteli** (1965/1974), **Sarı Ev** (1924/1932) gibi-“*harabeler* var olduğu sürece sayısız betonarme binanın muazzam ağırlığına karşın bir saygı uyandıracaktır.”⁶¹

KAYNAKÇA

Albert H. Hourani, “Visions of Lebanon”, *Toward a Viable Lebanon*, Halim Barakat(ed), Croom Helm, London, 1988, ss.7-8.

⁶¹ Jalal Toufic, “Ruins.” in *(Vampires) An Uneasy Essay on the Undead in Film*, The Post-Apollo Press Sausalito, CA, 2003, s.58.

- Annia Ciezadlo, "Sect Symbols," The Nation, Online journal, <http://thenation.com/doc/20070305/ciezadlo>, February 21, 2007, erişim tarihi: 10 Ekim 2019.
- Arie Amaya-Akkermans, "Beirut: Reinventing or Destroying The Public", Hannah Arendt Center, 23 May 2012.
- Aseel Sawalha, *Reconstructing Beirut: Memory and Space in a Postwar Arab City*, University of Texas Press, Austin, Texas, 2011
- Christine Mady, *Nostalgia For A Past: Beirut's Shared Open Spaces*, Notre Dame University-Louaize, Vol 40(1), Lebanon, Octobre 2015.
- Craig Larkin, "Remaking Beirut: Contesting Memory, Space, and the Urban Imaginary of Lebanese Youth", *City & Community*, 9(4), 2010
- Craig Larkin, "Reconstructing and Deconstructing Beirut: Space, Memory and Lebanese Youth", *Conflict in Cities/Contested States Working Paper Series*, 8, 2009.
- David Humphrey, "The Reconstruction Of The Beirut Central District: An Urban Geography Of War And Peace". *Spaces And Flows: An International Journal Of Urban and Extra Urban Studies*, 6(4), 2015.
- Deen Sharp, "The Battle for Beirut's Buildings", The Guardian, 1 April 2010.
- Divergence", *Women in Lebanon: Living With Christianity, Islam and Multiculturalism*, Marie-Claude Thomas(ed.), Palgrave Macmillan, New York, 2013.
- Edward Said, *Reflections On Exile*, Harvard University Press, US, 2000.
- Elyssar, "Elyssar: Public Agency for the Planning and Development of Beirut South-Western Suburbs: Profile", <http://www.elyssar.com/preliminaries.html>, 2013, son erişim Haziran 2019.
- Fadi Shayya, Fouad Asfour & Lana Salman, *Critical Cities, Recognising the Invisible Monument*, Deepa Naik & Trenton Oldfield(eds.), Myrdle Court Press, London, 2012.
- Fawaz A. Gerges, *Contentious Politics Of The Middle East: Popular Resistance And Marginalized Activism Beyond The Arab Uprisings*. Palgrave Macmillan, Us-New York, 2015.
- Gearoid Millar, "Investing in Peace: Foreign Direct Investment As Economic Restoration in Sierra Leone?", *Third World Quarterly*, 36(9), 2015, ss.1700-1716.
- Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, Işık Ergüden (çev.), Sel Yayınları, İstanbul, 2016.
- Jillian Walliss, "Modernity and The Civic Realm: Learning from The Beirut Souks", University of Melbourne, Australia, January 2012.

- John Nagle, "Ghosts, Memory, and The Right to The Divided City: Resisting Amnesia in Beirut City Centre, Antipode", 49(1), 17 July, 2016, ss.149-168, *Röportaj, Haziran 2015*.
- Khaled Tadmori, "Lübnan - Trablus Kentsel Sit Alanı'nın Koruma Sorunsalı ve Koruma-Planlanması için Yönlendirici Kavramsal Çerçeve", Yayınlanmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, İstanbul, 2004.
- Lebanese Economic Association, 2013.
- Martin Coward, "Community as Heterogenous Ensemble: Mostar and Multiculturalism", *Alternatives*, 27(1), 2002.
- Mazen Oussama Dimachkieh, "All Roads Lead to Martyr's Square", Final Year Project, American University of Beirut, 2017.
- Mona Harb, and Mona Fawaz, "Influencing the Politics of Reconstruction in Haret Hreik", *Lessons in Post-War Reconstruction: Case Studies from Lebanon in the Aftermath of the 2006 War*, Howayda Al-Harithy (ed), Routledge, Abingdon, 2010.
- Mounir Douaidy, "Recontraction of Beriut City Center. Solidere Experience", *Journalist Seminar* in Amman, 18 October 2003.
- Murat A. Erginsöz, *İlk Çağdan Günümüze Mimarlık ve Şehircilik Tarihi*, Arion Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Nadia Tueni, *Beirut* (1979), "Lebanese Women in All Their Diversity: Convergence and
- Nicholas Blanford, *Killing Mr Lebanon: The Assassination of Rafik Hariri and Its Impact on the Middle East*, I.B. Tauris, London, 2006.
- Pelin Tan, "Beneath Our Skin" <http://www.e-flux.com/journal/01/68487/beneath-our-skin/2008>, son erişim, Mayıs 2019.
- Rebecca Collard, "Developers Threaten Beirut's Architectural Heritage", *The National*, 16 September 2011.
- Samir Khalaf, *Heart of Beirut: Reclaiming the Bourj*. Saqi Books, London, 2006.
- Sara Fragonese, "Urban Geopolitics 8 Years on: Hybrid Sovereignties, the Everyday, and Geographies of Peace", *Geography Compass* 6/5, 2012, s. 294.
- Sarah Barrell, "The Town They Can't Keep Down", *The Independent*, 20 March 2011, son erişim 31 Ekim 2019.
- Saree Makdisi, "Laying Claim to Beirut: Urban Narrative and Spatial Identity in the Age of Solidere, *Critical Inquiry*", The University of Chicago Press, *Border Posts* 23(3), 1997.
- Scott A. Bollens, *City and Soul in Divided Societies*, Routledge, Abingdon, 2012, ss.177-178.

- Solidère, “Solidère Annual Report: Momentum of Place, People in Motion: City in Scenes”, 2011.
- Songül Geldi, “Savaş Sonrası Lübnan Sanatında İmge ve Mekân: In This House (2005)”, ARTS: Artukulu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi, Sayı: 5, 2021, s28,
- Waad Rebuild, “The Most Beautiful Promise; Project’s General Characteristics; Waad Rebuild – History: The Southern Suburb”,<http://www.waad-rebuild.com>., son erişim Haziran 2018.
- Waad Rebuild, “Press Release: Sayyed Nasrallah: Tel Aviv’s Buildings Vs. Every Building in Beirut Southern Suburb”. 12 May 2012 <http://www.waad-rebuild.com/pressinformation.asp?id=151&catid=28>.,son erişim Kasım 2019.
- Walter Benjamin, “*Theses On The Philosophy Of History*”, in *Illuminations*, Schocken Books, New York, 1969.
- William H McNeill, *Berkshire Encyclopedia Of World History*, Berkshire Publishing Group, US, 2005.
- <http://www.arch.mcgill.ca/prof/mellin/arch671/winter2004/student/Nahas/assign9/layer%204.jpg>
- <http://www.arch.mcgill.ca/prof/mellin/arch671/winter2004/student/Nahas/assign9/assign9.html> son erişim, Ekim 2019.
- https://solidere.com/sites/default/files/th_dsc_4574.jpg
- https://static2.touristtube.com/media/thingstodo/Corniche-ElManara_1463736813.jpg?d=599x280
- <https://img1.beirut.com/GetImage/mainpicture/locale/2596>
- <https://i.pinimg.com/originals/9d/0f/16/9d0f160b944d1b1c528ed6d94a94433c.jpg>
- <https://www.molon.de/galleries/Lebanon/Beirut/Shopping/images01/06%20Beirut%20Souks.jpg>
- https://live.staticflickr.com/8247/8513533991_ac78452f7c_b.jpg
- [https://images.adsttc.com/media/images/5af3/1d14/f197/ccda/1a00/007d/large_jpg/BahaaGhousainy_BeirutSouks_\(1\).jpg?1525882059](https://images.adsttc.com/media/images/5af3/1d14/f197/ccda/1a00/007d/large_jpg/BahaaGhousainy_BeirutSouks_(1).jpg?1525882059)
- <https://i.pinimg.com/originals/7f/a8/ec/7fa8ece9a42bfc2801a4a018d69e7681.png>
- https://66.media.tumblr.com/4de185e070f0854d99b79ebbd9e8ce41/tumblr_o8piyiGKjU1qhij65o1_1280.jpg.
- <http://www.solidere.com/solidere.html>, 2006, son erişim, Haziran 2018.

https://4.bp.blogspot.com/_b7MwkZMrMkg/SVfN_naQIEI/AAAAAAAAAGw/CivHZK7Fl

Ys/s28/96.jpg, Erişim tarihi, Ocak 2020.

http://1.bp.blogspot.com/_b7MwkZMrMkg/SSj4cmQgXZI/AAAAAAAAAEA/j0zDOA9Rxi

A/s1600/_souks_1.JPG

www.mimdap.org/?p=160904.,son erişim, 2019.